

Кадамский

Меланія
Кравців

MELANIA KRAWCIW

KALEIDOSKOPE

STORIES

МЕЛАНІЯ КРАВЦІВ

КАЛЕЙДОСКОП

ОПОВІДАННЯ

*Дарунок Оттавського відділу
Канадського Товариства
Приятелів України*

1960

**НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА „ГОМІН УКРАЇНИ”
ТОРОНТО, ОНТ., КАНАДА.**

БІБЛІОТЕКА ВИДАВНИЦТВА „ГОМІН УКРАЇНИ”

Ч. 14.

Обгортка роботи Б. Стебельського.

Copyright

**Printed by „Homin Ukrainy” (Ukrainian Echo) Publ. Co. Ltd.
Toronto, Ont., Canada.**

Massimo Mila

Замість вступу

... „*А в серці тільки ти
Єдиний мій, коханий рідний краю!*“...

Ці слова Лесі Українки з „Іфігенії” найкраще віддають зміст ідей збірки новель-нарисів Меланії Кравців під назвою „Калейдоскоп”. 11 окремих оповідань і новель мають різні теми, але всі вони, чи майже всі, становлять ідейно пов’язану цілість, що постійно і нестримно навертає до рідної землі і народу; немов знова за Лесею Українкою: „І все таки до тебе думка лине, мій занапащений, нещасний краю”... Але крім туги і болю тут теж готовість на найбільші жертви за ідеал національної волі, тут тверда віра і глибока любов до свого краю і народу.

Теми творів різні. Не дарма ж і назва збірки „Калейдоскоп”. Немов справді на екрані змінюються теми іображені літературно-мистецькою формою події. Проте кожен твір зокрема залишає по собі незатерте враження.

Постаті в творах — не надумані, вони як живі реальні люди, що жили і діяли, або живуть тепер. Без перебільшень і зайвих прикрас.

В „Мементо” ми, ніби справді вибралис у приємну подорож по гірських селах Скільщини і зупинилис на відпочинок на приходстві гостинного отця Василія. Нас зворушиють його оповідання-пригоди, що невидимими нитками в’яжуть наше минуле зі сучасним і переконують про несмертельність народу. Це дає нам справжню силу в боротьбі за вічні непроминальні вартості.

Рідний ліс, як рідний батько, дає притулок своїм дітям у лиху годину. Про це якось віймково святково оповідає нарис „Ліс”, присвячений пам’яті Командира.

У психологічних нарисах „Прокурор Найд” і „Немезіс”, трагічні перипетії упадку людини і навернення, злочину і кари, зображені так пластично, що мимохіт’ оглядаємося, чи немає біля нас прокурора Найди, або безідейного і продажного Миколи.

А стара Демчиха в „Подзвінному”, чи не говорить до нас безмежним болем наших матерів, що скарги заносять до небес, до Бога і всіх людей на землі, за своїх погиблих дітей.

Сильний образ любови, горя і віри людини, рисує авторка „Калейдоскопу” в новелі „Чудо”, що як і новеля „Юда” своєю тематикою різничається від інших творів сутінського змісту.

В творах М. Кравців небагато радості, в них суворість і трагізм, як відзеркалення нашої доби. Але в них повно віри і оптимізму.

„Калейдоскоп” — це друга книжка творів Меланії Кравців. У 1955 році вийшла перша її праця, роман „Дорога”. Критика прийняла твір прихильно, зокрема його ідейно-сюжетну частину. Читачі, натомість, прийняли твір з захопленням. Ще й досі надходять до видавництва замовлення на книжку, хоч тираж давно розійшовся.

„Калейдоскоп” становить подекуди ідейну пов’язаність з романом „Дорога” і тому можна сподіватись, що й цю книжку загал читачів прийме прихильно, а критика дасть правильну оцінку.

Ліс

(Присвята сл. п. Командирові)

Хоч сніг білив ще поля, хоч мороз не хотів ще піддатись провісним вітрам, хоч іноді зривався лютий буревій, схиляючи вниз безлисті чуби дерев, — усе, що жило, відчувало вже близький кінець пануванню зими. Вже і сонце не таке сонне, як було, вже його проміння не сковзуються байдуже по склистій поверхні снігу, а проїдають її, пробиваючись розмоклими щілинками до землі, щоб своїм ніжним теплом розбудити її з довгого сну та привернути до нового життя.

Вже на крижаних оковах потоків, ставищ та рік, позначило воно, сонце, може ще незначні, але небезпечні риски. Вони із кожним днем ростимуть і вже недалекий той час, коли уярмлені ріки розірвуть ледяні ланцюги, а гнівні хвили розіб'ють їх об тверді береги та понесуть зневиджені кайдани у вічну загибель.

Весна бо вже готовилась у радісну путь на українську землю. Вона, несмілива ще у своїй юності, соромливо усміхалась сонцем до сонної природи, то провісним леготом стрибала по віттях дерев, то ніжною рукою гладила затулени пуп'янки пролісків і знов ховалась у свої тереми. Зарано ще було їй іти на землю. Але все Боже творіння відчувало її подих і готовилось на тріумфальний прихід весни.

І зашумів радісно ліс у прочутті великих днів. Прийде весна і знов закипить життя у лісових нетрях. Бо в них скривається велика тайна людських зусиль. Тут бореться людина за здійснення святих Божих законів, за перемогу добра над злом. — І проходитимуть лісовими ярами юна-

ки із сторожкими очима, з обсмаленим вітрами обличчям, з заціпленими у завзятті устами. І берегти муть лісу чуйні вартові, слідкуючи своїм бистрим зором, чи не видно де ворога, що наступом хотів би знівечити життя його друзів.

А ліс своїм шумом глушитиме голоси тих юнаків, щоб ворог не почув їх, своюю гущавиною закриватиме землянки, листям засипатиме стежки, куди ступали втомлені маршем ноги воїнів.

Він, ліс, як добрий старий батько, обніме синів — бійців у свої дужі рамена, і берегти муть їх, і дорожитиме ними, як безцінним скарбом.

— І гордо дивитисьме ліс, як до юнаків вийде їх командир, ніби батько до дітей і дасть їм наказ: — „Не посомнити зброй!”.

І чуйно берегти муть ліс тайну, що саме в його нетрях заховалось вірлине гніздо, а в ньому живе орел-командир. О, ліс не зрадить нікому тієї тайни! Він тільки шумом буде виспіувати баляди про завзятого лицаря — командріа, про неустрашимого героя. А вітер понесе ці пісні по всій Україні, розголосить славу про нього по цілому світі.

І радів на провесні ліс, що йде весна, і несе у своїх щедрих руках нове вільне життя.

**

Гей! Чому ж потемніло так сонце? Чому чорні хмари закрили небесну блакить? Чому так болісно застогнав старий ліс? Чи з жалю за весною, що її прогнав лютий північний вітер? Ні, не за весною заридав ліс — не за весною! Ні за ясним сонцем, ні за блакиттю небес, а за своїм орлом — командиром — заплакав шумом ліс. Бо нема вже командира... Нема!

Не піде він уже більше у похід на ворога, не вийде вже до своїх орлят, — бо всю кров свого серця віддав

він рідній чорній землі. Вона, гаряча кров, сплила на замерзлу ще землю і розморозила на ній ледяне плесо.

— — — —

Лежить вбитий ворогом орел разом із вірними орлятами. І нема кому замкнути його примерклі очі. Вони дивляться мертвото у небесний простір там високо, де полинула його душа.

А старий ліс голосить над ним жалібні пісні. Сумом дрижать осикові гілки, болісно схилилось березове віття, тихо шепче заупокійні молитви довгокоса ялиця. Завмер у суворім болю старезний дуб, — а вітер, зідхнувши важко, поніс сумну вістку аж до синього Дону.

І заплакала, гірко заплакала Україна, за своїм найкращим сином.

Зашеміли з болю серця бійців, а біль цей зродив гаряче бажання помсти і тоді впали слова присяги:

— „Вірні твоїм, командире, наказам, не посоромимо зброй!”

— І стрепенулось широке Поділля, засумувало Полісся, заридала трембітами Верховина. Гей, нема тебе вже, батьку, — нема!...

Вони всі його знали.

— — — —

І здригнувся Дніпро, зашумів Дністер, захвилювали заковані ріки, заголосили шумом хвиль і розірвали ледяні ланцюги.

— — — —

І вернувся вітер до старого лісу, щоб принести командирові останній привіт від всієї України.

— — — —

Хмари почали відпливати далеко за обрій, а сонце золотим промінням продерлось крізь густе гілля дерев і тепло-ніжно гладило мертвє обличчя командира.

Десь високо жайворонок срібним дзвінком виспіував пісню надії про весну і волю.

А ліс тихо — тихесенько шумів.

Мементо

„Мертвим, живим і непародженим“.

(Шевченко)

Трапляються іноді в житті події, яких ніяк не можна зрозуміти. Оповідають собі люди нераз про різні надприродні явища. Дехто підсміхається і називає їх фантастами, чи істериками. Так і я називав свого дядька Романа, сотника УСС, який про свої переживання в часі війни переповів нам, — тоді ще юнакам, — одну несамовиту історію про те, як на Маківці він бачив свого, поляглого під Кичеркою, друга. Хоч як переконливо дядько говорив, я ніяк не вірив у правду його слів і все те, що від нього чув, уважав за звичайну фантазію, чи може сон.

Коли досі я нікому не розказував про дивну пригоду, яку я пережив в часі одного з наших рейдів, це саме тому, що мало хто повірив би мені, а то й наздав би мене теж фантомом, чи прямо брехуном. І сьогодні може теж хтось засміється, почувши цю неймовірну історію, але не засміяється б покійний дядько Роман, чи отець Василій, якщо останній є ще між живими, — бо ж вони самі бачили речі, які людський розум нездібний зрозуміти.

Прийняти якусь тезу за істину, незбагнувши перед тим її суті, незвичайно важко. Коли ж заіснують факти, яких не лиш збегнути, але навіть зрозуміти як нормальнє явище не можна, тоді розгублюється наша спроможність розв'язки даної проблеми, а у висліді постає гіпотеза, яка теж не розв'язує питання.

Так було із о. Василієм.

На передодні другої світової війни, мандруючи Кар-

патами, зайшов я до о. Василія, що був парохом вдалекім гірськім селі. Отець дуже радів, побачивши когось із світу, бо в таку гірську закутину мало коли заходив туди якийсь гость. А коли довідався, що я студент філософії і небіж сотника Романа, гостив мене дуже сердечно і на силу затримав переночувати. Я мав інші пляни, та коли бачив справжню сердечність о. Василя, залишився у нього цілий день і рішив мандрувати далі аж завтра вранці.

Отець Василій давно вже повдовів, діти розбрелись по світу, а він сам жив довгі роки в тій гірській пустелі. Любив природу, розумів її, жив нею.

У нього були чудові збірки мотилів, комах і різних гірських зел. Все те було оправлене за склом, назви всіх комах і рослин написані в українській і латинській мовах. Всі ці високовартісні природничі експонати були дбайливо поскладані в шафі.

Над шафою, на вигнутій сухій галузі, вп'ялившиесь гострими кігтями в кору, з широко розпростертими крилами, стояв випханий молодий орел. Це не був ще орел, це властиво було вірля з залишками жовтої насади дзьоба.

Коли о. Василій відчиняв шафу, я цікаво приглядався вірляті. І мені шкода було пропалого в заранні життя нащадка гордих володарів гірського верхів'я.

— Ви певно думаете, що це я зробив? — запитав о. Василій, показуючи на вірля. — Я тут ні при чому. Хотів рятувати його, але не вдалося. Це вірля я купив від гайового за п'ять золотих. Як він його добув — не важне, але хотів його завезти пану старості як дарунок. Я переконав гайового в недоцільноті такої постанови і він продав мені вірля. З досвіду знаю, що птаха-хижака дуже важко підховати, але тут не було ніякого риску, бо вірля у пана старости і так було б згинуло.

Я тримав вірля в кімнаті і пробував годувати сирим м'ясом, доглядав його як малу дитину, сплів йому з пруття гніздо, ба навіть у ночі вставав до нього. Та ніщо з того не вийшло. Вірлл воліло з голоду вмерти, як жити в неволі. А я підховавши його, щоб могло хоч трохи самостій-

но жити, думав пустити його на волю. На те і купив його, щоб рятувати. Ну, що ж, я не винен, я не ворог пташні, а що й говорити про орлів!... І у нас є такі пишні вірлята, сини гордих орлів, — закінчив о. Василій.

Мені так тепло стало, коли я почув ті слова.

— Але наші вірлята знають, хто їхній друг, а хто ворог, — відповів я.

— О, так!

— А тут, — по хвилині, — тут мої збірки. Бачите я мусів вбивати ці малі, крилаті тваринки, але інакше не можна було. Це все призначив я для нашого музею. Буде з чого вчитися.

І о. Василій пояснював мені все, розповідав про життя комах так, наче б то люди, а не комахи були. Мені було дуже приемно слухати оповідання о. Василія, бо не лише сама тема, але і спосіб передавання її були вельми цікаві.

— Не нудно вам це слухати? — спитав.

— О, ні, я слухаю це, як казку з життя людей.

Він посміхнувся.

— Ну, що ж, — сказав, — коли приглядаєшся природі, всюди бачиш одне й те саме: боротьбу за життя. Чи між людьми є інакше? Ці крилаті тваринки не є гірші від нас і, коли б зрозуміти їхню мову, може знайшов би і у них душу.

— Душу? Але ж, отче...

— Знаю, знаю, — перебив, вам дивно, що я, старий священик, таке сказав. Я не тверджу, що у тварин є душа в нашему розумінні, я лиш кажу, що ми так мало знаємо про творіння Божі. Бо що ми знаємо? Те, що бачимо і розуміємо. А скільки речей наш ум ніяк зрозуміти не може!

Він задумано замкнув шафу із збірками і мовчки набивав тютюном лульку.

Ми вийшли з кімнати і примістились на малій веранді. Починало вечоріти. Повітря ставало холодніше, як завжди буває в горах, і пахло живицею. З-за гори виглядав блідолицій, здалеку нісся голос дзвінків. Це корови верта-

лись з пасовиська. Отець Василій курив люльку. Я не переривав тиші, любуючись красою гірського сумерку.

— Кажуть, — почав знечев'я господар, — що довгий вік дає людині досвід, знання, та наша приповідка, що „вчишся ціле життя, а дурним вмираєш”, мабуть, правильніша. Я нині вже старий, однак... чи ви вірите у сни?

— Я?... Гм...

— Розумію. Я, як священик, теж не вірю у сни і забобони. Але є сни, от хоча б біблійного Йосифа, які не мають в собі нічого із забобонів. І я мав раз дивний сон. Якщо вам не скучно, розповім його.

— Дуже прошу, отче парох, — відповів я, хоч, правду кажучи, ця тема мене ніяк не цікавила.

— Ви чули про моє вірля. Коли воно згинуло, мені — аж соромно признаватись — було дуже жалко. Так ніби хтось з близьких моїх помер. Я поїхав до містечка і дав мертві пташеня „забальзамувати”, тобто випхати. Врешті призабув невдале рятування вірляти.

І от однієї ночі приснився мені веселий гомінкий спів птахів. Я виглянув крізь вікно і побачив великий гай, засаджений низькопеніними деревами. Корони тих дерев обсіли різноманітні птахи. Навіть колібрі там були, папуги і райські птахи, коротко, найрізноманітніша пташня! Я здивувався, що тут у найкращій гармонії перебувають усі птахи, бо ж яструбів, орлів, чи соколів було чимало між малими і більшими літунами. А всі вони, розсявивши дзьобочки, завзято співали. Оподаль, на малій лавочці, сидів чернець, одягнений в монаші ризи, і усміхався до мене.

— Це вони, — вказав на птахи, — тобі так співають в подяку.

Я пробудився. Була темна ніч, але я не міг вже спати. — Що це значить? — Мучили мене думки. — За що ця подяка і то мені?

Аж по кількох днях знайшов я відповідь: чернець біля пташиного раю, це Франціск з Асізі, великий приятель пташні. Концерт пташиної подяки був за це, що я намагався врятувати життя вірляти.

Таку відповідь я сам собі дав, та, чи вона правильна, — хто його знає. Ну, філософе, — засміявся, — поясніть мені те все.

Я зніяковів. Такі справи були мені зовсім чужі і я не знат, що відповісти. Та о. Василій перестав сміятись.

— Знаю, що думаете. Сон це вияв переживань, чи думок і т. д., Але що скажете на одну подію, яку я пережив і то не у сні, а наяві, — подію, яка і до сьогодні є мені загадкою, якої ніяк відгадати не можу.

— Це було досить давно, в перших місяцях по формальнім закінченням світової війни. Кажу по формальнім, — бо хоч на заході війну закінчено, у нас вона ще тривала.

Була зима. Біля одинадцятої вночі мене покликали сповідати хворого. Я пішов до церкви, засвітив у захристії свічку, взяв Найсвятіші Тайни, та поїхав санками до хворого. Не був там довше, як годину і від'їхав додому. Я сидів біля фірмана і ми говорили про хазяйські справи. Недалеко церкви я із здивуванням побачив, що всі церковні вікна освітлені яскравим світлом. Ніч була безмісячна, тому ясність вікон ще яскравішою здавалась. В першій хвиліні я подумав, що в середині церкви горить свічка і то з моєї вини, бо я певно забув загасити свічку. . . Ба ні! Я погасив світло, бо електричною ліхтаркою освітлював собі дорогу до дверей.

— Ні, це не вогонь, — думав я, — бо не чути диму, ані нема того мерехтіння, що його дає полум'я вогню. Це таки хтось умисне засвітив світло. Але хто?

Ми були вже близько церкви і фірман повинен був теж бачити світло, але він мовчав.

Я не мав спокою.

— Федю, чи в церкві є світло?

— Світло, де? Та нема ніякого, прошу егомосця.

— Мені здавалося, — пробурмотів я.

Коло церкви коні затрималися. Я висів із санок та й швидко подався до дверей, що вели до захристії. Увійшовши в церкву, я побачив щось, що мене наче громом поразило. Всі свічки на вівтарях, тетраподі, перед іконами, ве-

ликий свічник павук із півсотні свічками, — все те горіло-яскравим блиском.

При вітварі стояв священик в золотих незнаних мені ризах. В піднесеній руці тримав хреста, немов благословив ним зібраних у церкви.

А там у срібних лицарських кольчугах і шоломах невеличкий, біля тридцяти душ, відділ оружників. Всі вони стояли на колішках, їх руки спочивали на держаках обосічних мечів, а їхні голови були склонені вниз. На щитах багряніли великі плями крові.

Як довго я стояв — не знаю. Мені здавалося, що віки цілі. І не було мені страшно, навпаки, щось рідне, близьке і таке живе те все було. Я хотів заговорити до них, але голос занімів. У мене була така притомність ума, що я чув голос дзвінків при санках, які саме завернули у ворота приходства, чув лускіт Федорового батога. Та ось ціла картина почала бліднути, світла темніти і зникло все, лиш оливна лямпадка перед віттарем кидала слабеньке світло.

Я перехрестився, засвітив свічку, сховав епітрахиль і завважив... Що думаете?... Із свічок скапував теплий віск, значить вони горіли перед хвилиною справжнім вогнем — світлом. Одну свічку я взяв із собою, заховав її, щоб при смертній постелі мені її засвітили.

Знов мовчанка. Отець Василій тримав у руках вигаслу люльку і задумано дивився перед себе.

Я вдруге не знав, що відповісти і що думати про те все. Не вірити я не міг, бо чи ж старенький священик міг оповідати видуману подію, як справжню? Що він це все пережив, я вірив, але чи не була це звичайна галюцинація?

І знову пригадався дядько Роман. Чи і він мав теж привид?

Сумерк уже добре спадав на землю, і стелився легкий туман. На синяво-зеленому тлі гірських лісів виступали контури старенької трибанної церковці. Чи справді в ній діялося чудо-диво? Чи прадавні предки заходили до неї?

Тут мої думки перервав о. Василій.

— Ну, а що ви на те скажете, пане філософе? Напевно скептично ставитесь до тих справ.

— Не знаю, що думати, отче, про ті дивні явища. Вони мені незрозумілі сьогодні таксамо, як і незрозумілими були тоді, коли дядько Роман розказував свої переживання мені, тоді ще юнакові.

— О, ваш дядько сотник Роман, не був скептиком. Ми багато говорили про справи надприродніх явищ і він вірив, що є речі-дії, які далеко виходять поза світ людського розуму. І він створив гіпотезу моого привиду там у церкві.

Провіривши дату того пам'ятного дня, чи пак ночі, — яку я точно записав, — а було це 22-го січня 1919 року, ми взяли це за вихідну точку в розв'язці значення цього дивного явища. 22-го січня було проголошено соборність нашої державності. Додам, що того дня я ще нічого не знов про акт соборності, а навіть пізніше, коли і в мою закутину дійшла ця вістка, мені не приходило на думку пов'язати ці дві події із собою. Аж сотник Роман це зробив і то багато пізніше по нашій програній війні.

І от вони, ці підсумки наших міркувань:

— До моєї церковці прийшли наші прапредки, — княжі дружинники, — молитись у той великий день за нашу Україну, вперше від Володимира Великого з'єднану в одно.

— Незла думка, — я засміявся, — бо справді на цей день соборності треба було довго ждати, не лише нашим предкам в іншому світі, але і нам живим. Та цікаве одне... чому саме тут, до тієї церкви прийшли духи наших предків? І чому взагалі прийшли? Та ж у засвітах чи пак на другому світі, їм куди краще молитись за Україну, як тут.

— Мм... Такі питання ставили собі і ми, тобто ваш покійний дядько і я. Та скажіть... Хто міг нам відповісти на наше „чому”? Хіба наші власні міркування, здогади, підсумки і тим подібне.

Та взявши дату дня соборності за основу нашої розв'язки, не трудно було нам творити дальшу мережу роз'яснень.

І так: духи наших предків вибрали оту, що бачите, церковцю тому, бо вона стоїть на тому місці, де була колись каплиця, збудована одним із дружинників князя Святослава.

Про те, що Святослав згинув у Карпатах і саме в наших скільських, — ви знаєте. Та може і не знаєте, що тут живе ще нащадок того дружинника, фундатора каплиці, Пороховник. І в його роді до сьогодні затрималась, вже як переказ чи легенда, ціла історія про втечу князя Святослава перед братом Ярополком, як і про його смерть з рук того брата... Чи не прийшов дух цього предка тут, де є його нащадки?

А і ті княжі дружинники, що поклали тут свої голови, чи не могли теж тут прийти?

А чи у засвітах вони могли краще молитись за Україну, як тут, — хто його знає?

А може їхні душі аж у той пам'ятний день соборності закінчили свій ад, який терпіли за нещасний княжий роздор, до якого і вони були причетні?!

Чи вони не прийшли нам пригадати, що лиxo, яке вони започаткували, а яке стало гробокопателем нашої держави, покутуючи цілі століття в нашему народі, не сміє у нас повторитися, — бо за нього прийде Божа кара, як і на них прийшла, а яку вони довго терпіли, ждучи на соборний день з'єднання?

Та хто на ці питання дастъ відповідь? Що ми знаємо? Маємо розум, але який він безпорадний перед тими тайнами, які є відомі лиx Всевишньому? — закінчив своє оповідання о. Василій.

Може я забув би оповідання о. Василія, бо події, що незадовго наспіli, кинули мене в крутіж воєнного ліхоліття, а воно було таке бурхливе, що мені нікуди було пам'ятати про речі, що так далеко віdbігали від реальної дійсності.

А все ж таки прийшов день, чи радше ніч, коли перед очима душі воскресли всі ті образи, які увійшли були в мою уяву в часі оповідання о. Василія.

Відділ УПА Сіроманці дістав наказ від командира Я... знищити табір „баудінс” в скільських горах, в якому карались наші хлопці юнаки. Табір цей був на Святослав’ю, саме там, де згинув з Каїнової руки князь Святослав і де за переказом є його могила.

Коли наказ успішно виконано і я бачив щасливі обличчя визволених юнаків та прислухався до пісні, зложеної на зразок „Гамалія”:

„Гей не час відпочивати, панове молодці,
Бо пора вже мандрувати до фюрера в гості.
Гей підемо із неволі братів визволяти

Бавдінс-табір в Святослав’ю з землею зрівняти”, — пригадались мені слова о. Василія:

„...Чи вони не прийшли нам пригадати, що лихо яке вони започаткували, не сміє повторитись”.

І воно не повторилось. Святослав’я було цього свідком. Вертаючись верхами Карпат до місця постою, я чимало роздумував над словами о. Василія і останніми подіями на Святослав’ю. Підсумки його міркувань зводились до питань без відповіді, бо ж на них можна відповісти лише гіпотезою. Так і я дійшов до власного висновку-гіпотези; що існуючий поза межами реального життя світ є в тіснім зв’язку з нами живими, як з нащадками тих, що відійшли від нас, залишивши нам кровний заповіт — продовжувати їхні добре задуми, або знищити започатковане ними лихо. Чи наше минуле не живе в нас? Чи це не є саме той зв’язок, що лучить нас з мертвими і ненародженими? Чи наші предки не пригадують нам — добре, чи зло — продовжуймо їхні діла?

І знов наші Карпати.

Перші проблиски світанку почали закрадатись у лісову гущавину, коли ми доходили до мети. Я добре знав Карпати, бо частенько мандрував ними, але таких яруг і проваль, куди вела мене зв’язкова Галя, я таки не думав

зустріти в наших горах. Здавалось, що перейти туди неможливо, та ще й ніччу, — але моя провідниця не дивилась на всі природні перешкоди і йшла мовчки вперед без відпочинку, аж затрималась перед добре замаскованою землянкою. Вказавши рукою доступ до входу, відйшла, зникаючи з моїх очей, заховавшись, мабуть, за грубезними пнями дерев.

В землянці нікого не було. Мені моторошно стало.

— Чому змінено наказ? — питав я себе, — і чому я прийшов сюди, а не до села Р-ча, як я мав зробити? Де пішла Галя?

І я, хоч втомлений, пішов туди, де і вона пішла та не міг знайти її.

Хоч сонце вже зійшло, в лісі панував ще нічний холод. Тиш у безлюддя переривали говоріння пташині і легкий шум довгокосих ялиць.

Призвичаєний до чуйності, я ловив кожний найменший шелест, прислуховуючись з напругою. Мое вухо зловило щось, що могло бути відгомоном людської ходи. Заховавшись у кущах, я ждав з автоматом в руках. Та не треба було довго ждати. Вийшовши на стежку, я побачив сотника й друзів і голосно іх поздоровив.

— А ви як сюди зайдли? — здивувався сотник.

— Звичайно, ногами, — жартував я.

— А ми здорово погуляли, але не всі сюди дійшли, — якось сумно закінчив сотник.

Хлопці сіли відпочивати.

Сотник увійшов до землянки, закликаючи і мене піти за ним.

— Скажіть мені, друже, як ви сюди дістались і як знали, що ми саме сюди прибудемо?

— Ваш наказ, пане сотнику, привів мене.

— Та ж ви не могли його ще дістати, бо Дудій з наказом до вас вийшов перед світанком. А попередній наказ, що його ви дістали, був — іти до села Р-ча, — а ви прийшли сюди. Як воно сталося?

— Зв'язкова Галя привела мене сюди.

— Хто??

— Галя.

— Галя?... Коли?

— Вчора вечір, біля десятої години, передала мені ваш наказ, — негайно іти з нею, — що я і виконав.

Сотник довго дивився на мене, та врешті протер очі.

— Я хіба сплю. Що це все значить? — майже крикнув. Я мовчав, не знаючи, що відповісти.

Сотник сів на лавці, тобто дошці на двох кругляках, і, не зводячи з мене очей, почав говорити.

— Так, останній наказ я дав. Це було того дня, коли ми мусіли покинути село Р-че, щоб не віддати жителів села на пімсту червоних, що саме прямували до Р-ча. Щоб і ви туди не йшли, як було вам доручено, я передав Галі наказ добитись до вас і привести вас туди, куди і мій відділ відходить, тобто сюди.

В дорозі прийшло до сутички з невеликою ворожкою розвідкою. Хоч ми розгромили її, без наших жертв не обійшлося. І саме тоді не стало між нами живими... зв'язкової Галі.

Це все сталося передостанньої ночі... а ви кажете, що вас привела сюди Галя кілька годин тому. Як це можливо?... Не розумію...

— Пане сотнику, Галю знаю не від нині так, що помилка тут виключена! Від Галі дістав я ваш наказ із зміною моого маршруту, як і доручення піти з Галею, до нового місця постою, що я виконав. Мое повстанське слово...

— Я вам вірю, — перебив сотник, — хоча б лиш тому, що про нове місце постою знати я і покійна Галя. І вона дала вам знати... яке ж воно незрозуміле... несамовите...!

**

Недовго я лишався в наших горах. Мене призначено до рейду, який мав перейти важкі кордони, прорітись у західній світ і там понести наше повстанське ім'я, щоб пропагандувати запаморочені уми і усвідомити їх.

Чимало трудів і небезпек виростало перед нами, а коли їх довелося побороти, мені завжди здавалося, що дух зв'язкової Галі веде нас.

Чи не дух Галі привів мене туди, де я мав дістати такі важні доручення, а про які я тоді ще нічогісенько не знав?

Чи не бували іноді хвилини, коли закрадалась зневіра в душу і готовість повірити у безвихідність справи? Але свідома думка поборювала такі моменти, бо перед очима душі виростала постать зв'язкової Галі, яку навіть смерть не зломила, в якої сила волі діяла і поза межами матеріального життя. Наказ був для Галі, як для справжнього повстанця, не лиш словом, а дійсним наказом, який мусить бути виконаний. Коли ж її тіло не могло цього зробити, зробив дух.

Чи міг я піддаватись зневірі, чи підпадати під вплив різних обставин, чи розслаблювати свого духа, зазнавши матеріальних дібр західного світу?

Ні!... І ще раз ні!! Образ зв'язкової Галі був і є тією пригадкою, що я маю виконати і виконаю даний мені наказ.

Прокурор Найда

Яремі аж мороз пройшов по спині, коли довідався, що його ведуть до прокурора Найди. Цілих два тижні, днем і ніччю, був на допитах у слідчих і, хоч як вони його катували, хоч як страшили ще більшими муками, він мовчав і не піддався. Але дістатися в руки прокурора Найди, — о! Це вже поправді грізна небезпека. Ярема не знат, у чому ця небезпека, бо прокурор Найда був для всіх в'язнів, подекуди нерозгаданою тайною.

Правду кажучи, ніхто не знат, яких метод вживав прокурор, переслуховуючи в'язнів, та одне було певне, що кожний, хто попав йому в руки, — пропадав. Його вже більше не бачили співтовариши камери.

Коли Ярема блідий подався до дверей, всі співчутливо дивилися на нього, немов прощаючись з ним. Бо від прокурора Найди в'язень ніколи вже не вертався до спільноти камери; його відводили на „одиночку”, до якої не було ніякого зв'язку, і ніяким стукаціям не можна було порозумітися з мешканцем „одиночки”. Ярема йшов перед конвоєм поволі спокійний на виду, але серце зрадливим стукаціям розпихало по жилах кров, що шумом гуділа в ушах.

— Ну, тепер на мене прийшла черга, — думав. — Чи видержу? Хіба не буде зі мною цього, що зі Славком?! Ні, ніколи! Славко, здавалося, такий твердий, завзятий хлопець, а однак заломився. Що зробив з ним прокурор, що Славко згодився піти на службу до ворога?

Ярема пам'ятає цей мент, коли Славко, вийшовши на волю, опинився знов між друзями і, як сердечно вони його вітали. Тоді, мабуть, він зрозумів вагу своєї провини і признався до всього. Хоч ніхто з товаришів не зробив йому

докору, він бачив, що йому нема вже місця між ними. Ще того дня увечорі Славко покінчив самогубством.

Або Ігор, цей прекрасний хлопчина! Скільки у нього було життерадості! А який він був збиточник!... Ходили разом до одної кляси... Ігор придумав помсту за лиху оцінку з латини. До шухляди професора... як він називався?... От забув!... До шухляди заховав щура. Вуло тоді сміху!... Ігор вже не живе. Підрізав собі жили на „одиночці”..., Чому він рішився вмерти? Мабуть, боявся, що прокурор переможе його... А я? Ні! Мене він не переможе! — думав уперто Ярема.

— Запанувати! Мушу запанувати над нервами! — думав, коли вартовий впровадив його до кімнати прокурора.

Ярема затримався біля дверей, які зачинилися за ним. Повів очима по просторій кімнаті, немов до останку відкладав момент зустрічі своїх очей з очима прокурора. Відчував, що прокурор дивиться на нього. Йому ставало якось млюсно, кров утікала десь в кінці пальців, щоб за хвилину гарячою луною забарвiti щоки.

— Ви схвильовані, товаришу Зоренко, — почув Ярема м'який тембр голосу прокурора. — Сідайте і відпочиньте!

Яремі соромно стало за оцей рум'янець, що зрадив неспокій його душі. Він сердився на себе, лаяв себе в думках за неопанування. Та це все тривало, мабуть, секунду, бо вже нове враження відірвало всю його увагу. Він перевів свій зір на прокурора, що, легко посміхаючись, дивився на Ярему і... оторопів. На нього дивилися лагідні, пивні очі, великі, глибокі, немов відбитка його власних, Яремових очей. Дві пари очей потонули зором в себе. Дві пари пивних, під довгими чорними віями, очей.

Ярема втомлено повів рукою по очах, ніби хотів прогнати сонну мару, а з нею образ, що вперто затримувався в зіницях. Не бачив, як радісним близком загоріли очі прокурора Найди, а губи в усміху засвітили рядом білих зубів.

Коли Ярема вдруге почув, що прокурор просить його сісти, не відпекувався вже від того. Притягнув крісло і важко сів.

Прокурор почав писати щось на папері, даючи тим Яремі час, опанувати себе та увійти у нову ролю.

Ярема вже дещо відважніше почав придивлятися до прокурора.

— Не такий чорт страшний, як його малюють, — подумав.

Перед ним сидів молодий ще мужчина, з гарним обличчям. Високе чоло широкою лінією відмежовувалось від темного волосся, що м'якими хвилями укладалося на зад голови. Чорні густі брови низько рисували раму очей, збігаючись майже над осадою рівного носа. Вузькі, затиснені губи, вказували на рішучість. Ціле обличчя робило враження мішанини м'якості й енергії, ніжності і жорстокості.

Ярема щораз більше зацікавлений дивився на кремезного мужчину, і очима ловив швидкий рух його руки, яка енергійним почерком пера писала на білому папері.

— Ну, так! Ви вже відпочили, — заговорив байдуже прокурор.

— Я не був втомлений, — відповів коротко Ярема.

— Значить, я помилився... ну, так.

Прокурор відложив перо, сперся ліктями на бюро, сплів твердо пальці і мовчки дивився на Ярему. У його очах було стільки ніжності й любові, що Яремі аж мотошно стало.

— Тим хоче мене брати, — думав, — це певно його випробувані способи. — Затиснув зуби, аж щелепи затріщали.

— Ну, так!... Ваше ім'я Ярема Зоренко? — спитав прокурор.

— Так.

— Ім'я вашого батька?

— Сергій.

— А матері Олена?

— Так.

— Ви роджені в Спасівці, повіт Львів. Так?

— Так.

— Ну, так, точно. А ваш батько де родився?

— В Києві.

— Отцо! — здивувався прокурор. — Ваш батько певно емігрант з царської Росії?

— Так.

— От цікаво! От звідки у вас, товаришу, це негалицьке прізвище. Розумію. Батько киянин, а мати певно галичанка?!

— Так, — відповів Ярема.

— Ваші батьки вже не живуть, правда?

— Пошто вам мої батьки? — спитав Ярема. — До них нема вже у вас ніякого права. Мусите вдоволитися мною, — засміявся іронічно.

Прокурор зблід. Довгі вії закрили на мить його очі, немов хотіли заховати те небезпечне „щось”, що в цей момент закралось туди. Коли ж по хвилині прокурор знову заговорив, Ярема здивувався зміною, яка зайшла у прокурора. З його обличчя пропав лагідний, наче батьківський, вираз, а на його місце з'явилася дивна повага. Обличчя здавалося пригасле, на десять років старше. Опанованим голосом спитав:

— Де похоронені ваші батьки?

Ярема мовчав.

— Так я скажу вам, — перебив прокурор мовчанку, — ваша мати спочиває на личаківському кладовищі, а батько, — прокурор набрав віддиху у груди — ...а батько...

— Батька вбили большевики, — кинув визовом Ярема.

Прокурор підвівся нагло з крісла і почав ходити по кімнаті. Ярема очікував якоїсь напасти від ворога, але дарма. Прокурор ніби забув про існування Яреми, ходив уздовж кімнати туди і назад, поштовхуючи крісло, що за кожним порушенням відверталось щораз даліше від стола. Врешті прокурор затримався біля крісла, взяв його за поруччя, переніс на другу сторону стола, де сидів Ярема, поставив його проти Яреми і сів, заклавши ногу на ногу.

— А ви, товаришу Зоренку, чи дуже ненавидите большевиків? — спитав, посміхнувшись.

Ярема мовчав.

— Ну, так, ваші очі сказали те, про що губи мовчать, — промовив прокурор, — але не бійтесь, я вас розумію, бо і я їх ненавиджу.

— Ага, — подумав Ярема, — туди він іде. — А голосно відповів:

— Яких наївних метод вживаєте ви, пане прокуроре!

— Метод?... При чому тут методи? — здивувався прокурор. — ...Ах, розумію! — засміявся голосно. — Hi! Hi! Це ніякі „методи”, вірте мені. Це істина, якої ніхто і ніщо не змінить. Так! Я, прокурор Найда, кажу вам, що ненавиджу большевиків так само, як і ви.

Тут прокурор підвівся, переніс крісло на місце і потиснув гудзик на столі.

Двері відчинилися й увійшов вартовий.

— Відвести арештованого до його камери.

— На одинку? — спитав вартовий.

— Hi, — відповів прокурор.

Вартовий здивувався.

Ярема вийшов зовсім приголомшений. Все закінчилося так якось неочікувано, так просто смішно, ніби якась тра двох школярів.

— І що це все значить, до лиха? — питав себе в думках Ярема, ідучи довгим коридором. — Що за чортівська гра?

Він знов, що це не кінець, що це лише початок. Яремі здавалося, що над ним нависла якась небезпека, тим грізниша, що він не знає, де її шукати. В його уяві виразно рисувались риси обличчя прокурора, такого мужесько-гарного. Він бачив ті очі, в які Ярема дивився ніби в дзеркало, що відбивало його власні зіниці. І тепер, коли Ярема вертався до своєї камери, йому здавалося, що погляд очей прокурора йде вслід за ним.

Прокурор Найда по відході Яреми, довго сидів мовчки, закривши долонями очі.

**

Коли ж на другий день вранці Ярему випустили з тюрми на волю, він почував себе багато гірше, як вчора на допиті у прокурора Найди. Йому було завсім ясно, що прокурор веде з ним якусь гру, але яку? Звідки піде наступ, куди вдарить?

Одне було певне, що Ярема мусить берегтися. Йому не можна зустрічати друзів, ані заходити до знайомих, бо він знов, що вслід за ним підуть очі небезпечного ворога.

Невесело вертався Ярема додому. Воно й не могло інакше бути. Йому здавалося, що він є мишею, яка, вийшовши з пастки, потрапляє в кігті кота.

Він ніяк не міг зрозуміти Найди. Він знов знов, що Найда знаний із своєї жорстокості, але як вона виявлялась при допитах в'язнів, Ярема не знов. Вчора, ідучи на допит до прокурора Найди, Ярема був узброєний силою волі не піддатись ніякому насильству над собою, хоча б і вмерти прийшлося. Але те все, що він пережив у Найди, було не то що нежорстоке, але напрочуд лагідне.

І що це все значить?

Ярема йшов задумавшись.

— А ті його очі! Той його погляд! Скільки в них лагідности, людяності! Ох! Це єже справді чортівський трюк!

Ярема, зціпивши зуби, розгубився в думках.

— І що той чорт задумав нового, випустивши мене з тюрми?!

Такі думки шибали в голові Яреми, впроваджуючи його в стан нервової напруги, далеко більшої, ніж це було вчора на допиті у Найди.

Хоч він знайшовся на волі, то йшов крадькома, як гонена в лісі звірина.

Йшов крутими, бічними вуличками, щоб не зустріти кого із знайомих. Як прокажений уникав тієї зустрічі, щоб не принести кому нещастя більшого від прокази, — переслідування прокурора Найди.

Ярема дійшов до вулиці Піскової і пристанув. Серце

почало сильно товкти. Тут жила його Лідочка. Хоч би здалеку побачити її!

Стояв і не міг рішитись. З цілої сили прикусив губу.

— Ні!... Прокляття! — заскреготів зубами.

Завернув у протилежну сторону і поволі, похнюоплений, пішов перед себе.

Відчував безмежну втому. До хати було ще далеко, але Ярема не думав про те. Йому було навіть байдуже, коли він прийде додому.

Його хода була важка, безвільна. Ноги ледве воліклися.

В тюремному безділлі охляли м'язи і він, коли врешті доходив до своєї брами, мав одиноке бажання — покластися в чисту постіль і заснути твердим сном.

Але не судилося йому виконати цього бажання, бо коли прийшов додому, у своїй кімнаті застав... прокурора Найду.

Цього він ніяк не сподівався.

Його нерви були до краю напружені. Він хотів спокою, нічого більше, лише трохи спокою. А тут?!... Він тримав ще руку на клямці, не маючи просто сили забрати її звідтам. Чув безмежну втому. У його думках була якось тупість і пустка...

А перед ним стояв мовчки прокурор і його широкоплеча постать різко рисувалася на ясному тлі вікна.

Прокурор простягнув легко руку, не так до Яреми, як ніби тим жестом хотів просити у нього вибачення. Та Ярема не звертав на те уваги.

Відійшов від дверей, затримався біля стола і хвилину дивився на прокурора.

— Чого вам тут треба, пане? — спитав втомленим голосом. — Коли прийшли мене арештувати, то не треба було звільняти з тюрми.

Найда опустив простягнуту руку і мовчав. Його обличчя зраджувало важку боротьбу, яку в собі провадив.

— Ні... Я не прийшов вас арештувати, бо це не є діло прокурора, — відповів спокійно.

— Так чого ж прийшли, чи знову брати на допит?

— І то ні.

— Га! Значить, задумали ви якусь гру, щоб повалити мене, так, як повалили моїх друзів. Ви знані із своїх методів, пане прокуроре!

Прокурор оперся руками об стіл і видно було, як з напруги жили на руках набігають кров'ю.

— Послухайте мене, Зоренко!... Я розумію вас... але я хочу говорити з вами... я багато хотів би вам сказати... але, ви бачите в мені лише прокурора... Чи думаете, що прокурор не може бути також людиною? Що?

У його голосі було щось таке, що Ярема застановився. Він бачив перед собою людину, що переживала щось глибоке, щось, що порушувало її цілу істоту, ломило гарні твердої душі.

— Ні! Це ж комедія! — рвалось на уста Яремі, але він не сказав цього, бо підсвідомо чув, що це не те. Це не комедія, це якась таємна жахлива трагедія.

Мовчки стояли один проти одного, вичікуючи слова. Врешті Ярема підійшов до стола, відсунув крісло і втомлено звалився на нього.

— Сідайте і кажіть у чому річ, — ледве процідив крізь зуби.

Прокурор сів мовчки. В кімнаті було якось мертво, тихо. Здалека, із-за вікон, долідав гомін міста, такий характеристичний гомін великоміського життя, гудків сотень фабрик, сирен авт, трамваїв. Те все, змішане в одностайній дисонансовий гомін, вдиралось утишу кімнати, в якій при столі сиділо проти себе двоє людей, з двох, чужих, далеких світів. Вони не чули того гомону, його заглушували думки, що шибали по їхніх головах, намагаючись знайти вираз у слові.

Прокурор повів рукою по чолі, залишаючи на ньому червоні смуги відтиску пальців. Йому було важко побороти непевність вагання. По довгій хвилині почав говорити.

— Те, що хочу вам сказати, це правдива історія — історія людини, яка була моїм другом і ворогом рівночасно.

Старатимусь вам коротко її розказати, та все ж таки мушу зачати від того часу, коли галицька армія перебувала ще на східній Україні.

Мій друг був малим ще хлопцем, коли довелося йому їхати повозом із своїм батьком, сотником УГА, з Вінниці до Кам'янця Подільського, де перебувала його мати із малою дитиною. Була пізня осінь, така трагічна в історії України, коли під натиском Денікіна і більшевиків прийшов розвал української держави.

Сотник спішився швидко заїхати до Кам'янця, щоб там зійтися з дружиною і перебути разом цей критичний час.

Дорога вела через невеличкий лісок і сотник велів кучерові тут затриматися щоб коні відпочили, а й самим треба було покріпитись перед дальшою дорогою. Кучер випряг коні і пустив їх скубти прив'ялу траву, а сам присів біля сотника і малого, — назвім його Петруsem — та почав розв'язувати наплечник з харчами. Не встиг ще потягнути за ремінь, коли знечев'я стріли і свист куль перерізали лісову тишу, а кучер, зойкнувши хрипло, мертвий звалився обличчям на землю, в суху траву.

Сотник вирвав із-за пояса пістолю, кинувся ниць на землю і крикнув до сина: — повзи у ліс!

Наляканий хлопчина почав повзти на животі і, опинившись у кущах, приляг обличчям до землі. Із смертельного страху вирвав його голос стрілів, що густою сальвою посипались по лісі. По хвилині затихло все, лише легкий вітер доносив до Петруся чоловічі голоси, що відірваними словами впадали йому в уші.

— Вот сматрі, петлюровская скволоч!... етакий буржуй... скарей... брось ето!... вперйод!...

Петрусь почув іржання коней та гуркіт повоза. Ще хвилина... і смертельна тиша залягла побоєвище. Петрусь лежав повен жаху і ждав, коли батько покличе його.

— Тату, — шепнув тихо. — Тату! — голосніше.

Мовчанка.

— Тату... татутсю! — закричав розпучливо хлопець.

Лише відгомін його голосу відповів йому глухо. Петрусь підвівся і тривожними очима дивився перед себе. Несвідомий майже, що робить, почав іти туди, де залишився батько. Коліна вгиналися під ним. Коли доходив до місця, де перед хвилиною стояв повіз, він побачив убитого візника і мертвого батька.

Прокурор замовк і задумався. В кімнаті було так тихо, що Ярема чув віддих свого ворога. По його голові товклись уперто слова... з Вінниці до Кам'янця... що далі... що далі? — думав.

— Ну, так, — зідхнувши, говорив далі прокурор. — Батько лежав убитий, а по його обличчі спливали смужки крові, на білій сорочці червоніла велика кривава пляма. Батько лежав у самій білизні, бо напасники ограбили трупа, забравши одяг і чоботи.

Петрусь тупими очима дивився на вбитого батька. На пісковатій дорозі лежали розсипані папери і світлини, викинені із шкіряного батькового портфеля. Петрусь машинально зібрав те все докути і сховав за пазуху. Відтак сів на землі між батьком і візником, обнявши дрібними руками коліна, спер на них бороду і, хитаючись в один ритм, дивився перед себе непритомними очима.

Вже сонце ховалося за обрій, коли дорогою надійшли двоє людей, дроворубів. Вони побачили трагічну картину і почали питати Петруся. Та він нічого не відповідав, бо пережитий жах відібрав йому мову. Дроворуби вирубали сокирами яму і похоронили в ній убитих. Хлопця взяли із собою. Добрі люди пригорнули сироту і піклувалися ним. Петрусь поволі приходив до рівноваги і хоч мова йому повернулася, він боявся признатися, хто він і звідкіля родом. Коли його про це питали, відповідав, що забув. Цілу спадщину по батькові, його документи і світлини, заховав Петрусь так, щоб ніхто ніколи їх не міг знайти. Це був його скарб.

Прокурор підвів очі на Ярему і замовк. Обличчя Яреми було сполотніле, очі широко розплющені. Прокурор,

мовчки слідкував за враженням, яке на Ярему зробило його оповідання.

Запанувала тиша. Ярема чув пульсування власної крви. Він аж зжахнувся, коли прокурор перебив тишу.

— Ви схвильовані, товаришу, — заговорив спокійним голосом.

Ярема не видеряв. У нього було єдине бажання — довідатися правди. Він забув, що перед ним сидить його ворог, який прийшов сюди, щоб знищити його. Він забув, що маленька хвилина слабости може віддати його в руки небезпечного хижака. Він поволі підвівся з крісла і впялив зір в очі прокурора.

— Як називався сотник? — спитав здушеним голосом.

Прокурор також підвівся. Проти себе стояло двох чужих, ворожих собі людей. І, коли очі Яреми суворо дивилися на ворога, у погляді прокурора було щось тепле, лагідне, немов відблиск підвечірнього сонця.

— Вбитий большевицькою стежкою сотник, — відповів майже шепотом прокурор, — називався... Зоренко... Сергій Зоренко.

Ярема мовчки дивився на прокурора, немов не розумів, що той сказав. Він знов від матері, що батька вбили большевики в дорозі з Вінниці до Кам'янця. Таку вістку принесли товариші із батькової сотні. Їм вдалося спіймати одного солдата із згаданої стежкі, що був одягнений в мундирі сотника УГА. Він на допиті признався, звідки взяв цей мундир. Товариші і мати пізнали, що мундир був батька.

Коли Ярема слухав оповідання прокурора, догадався, що це історія смерти його батька, але коли з уст прокурора впало ім'я батька, Ярема стояв приголомщений. Він уперше почув докладний опис останніх хвилин життя батька і брата... Брата?! Ба, ні... Що ж сталося з братом?!

— Що сталося з братом?! — крикнув, не пануючи над собою.

— Не хвилюйтесь, товаришу, — успокоював прокурор

Ярему. — Скажу вам, що ваш брат живий і здоровий, чи повірите мені?

Ярема посміхнувся. Він не думав посміхатись, але йому зневажлив'я так якось дивно, тепло в душі стало, немов він снить з відчиненими очима.

Прокурор простягнув свою руку на цілу ширину стола і м'яко положив її на руку Яреми. І щойно дотик цієї руки збудив Ярему. Він цілім тягарем тіла опустився на крісло, і різко вирвав свою руку з пальців прокурора. Чув, як холодний піт студить його чоло.

— Ну, що ж, чи вірите мені? — спитав прокурор.

— Чи вірю?... Я не знаю... мій брат!... Та ні! Він не називався Петро.

— О ні! Він називається Тарас, так, Тарас Зоренко.

— Тарас, так, це він..., але... — не розумію, чому ви..., чому ви все те мені сказали, чому?

— А чи вам не треба було довідатися, що ваш брат живе?

— Так. Але я не знаю, чому саме ви... ну так..., але що сталося з моїм братом? Може скажете мені?!

— Нема тут що багато розповідати. Вам певно відомо, як жилося бездомним дітям у Радянськім Союзі. Але Тарас пробився крізь життя. Свідомість того, хто він є і чий він син, врятувала його спершу від того багна, в якому тонули бездомні діти Радянського Союзу. Тарас був дуже здібний і покінчив робфак. Це було в часі важкого лихоліття в Україні. Ви ж чули про голод, що забрав мільйони жертв. Тарас пережив його переможньо, але... — тут прокурор перервав.

Ярема холодним зором дивився на прокурора та його очей він не бачив. Прокурор дивився на стіл, по якому пальцем рисував невидимі взори.

— Одне мені неясне, — спитав Ярема, перебиваючи мовчанку, — чому ви все те розповіли?

— Ну, що ж, — відповів прокурор, — коли мені передали вашу справу і я прочитав ваше прізвище, подумав собі, що, коли ви не брат моого друга, то певно якийсь ро-

дич. На допиті переконався я, що не помилився у своїх здогадах. Думаю, що я повинен був вам сказати, що ваш брат живе.

— Мій брат живе, — думав Ярема, — от цей чорнявий хлопчина, що його лише зі світлини знаю. Я вже не сам один на світі без нікого, у мене є рідний брат!

Ярема, задумавшись, мріяв. Його очі злагідніли, на губах гралась тепла усмішка. Все те бачив прокурор і в його очах був також лагідний вогнік і уста також тепло посміхались.

Та втім Ярема здригнувся. — Боже мій! Та це все брехня! Це вигадка! Це, оті славні трюки прокурора Найди!

Ярема встиг цілком вернутися до рівноваги. Здавалося йому, що аж тепер зрозумів цілу гру прокурора. Він хотів своїм оповіданням здобути в Яреми довір'я й ослабити його волю. Та це йому не вдається, навіть за ціну зустрічі з братом, коли той справді живе. Бо хто знає, чи цей воскреслий брат, це не проста видумка прокурора? А якщо й ні, то якої ціни зажадає прокурор за зустріч з братом?

Ярема підвівся і почав ходити по кімнаті. Прокурор водив за ним очима.

— Ви помилились, пане прокуроре, — говорив Ярема твердим голосом, — коли думали, що злапаєте мене на ваш новий підступ. Це все, що ви сказали, це ваша видумка. Це неправда, що мій брат живе! Це неправда! — Якось розпусливо крикнув Ярема.

— Ні, товаришу, це ніякий підступ. Я сказав правду; ваш брат живе і, коли захочете, можете побачитись з ним.

— За яку ціну, пане прокуроре? — Ярема гірко заміявся.

— Це велика ціна, товаришу, але не ця, що ви думаете, — відповів поважно прокурор, — це ціна любові і прощення.

— Не розумію!

— Вірю вам. Ви не розумієте, бо не знаєте, якою дорогою пішов ваш брат. — Тут прокурор затиснув пальці, аж суглоби затріщали. — Ваш брат є у службі НКВД.

— Ах! — вирвалося з уст Яреми.

— Так. Він, рятуючись від голодової смерти, що тоді шаліла в Україні, пішов туди, запродав свою душу, забув про смерть батька, віддав себе на службу вбивникам. Він зрадник свого народу. Він забув, що він Зоренко. Він лишився лише тим Найдою, як його назвали милосердні люди, тим пострахом переслідуваних, прокурором Найдою!

— Ви?! — крикнув Ярема.

— Я.

Прокурор закрив очі долонями. Якось безпомічно згорблений, похилив голову, спираючи її на зціплених пальцях.

Ярема стояв мовчки. Він не вмів знайти слів. У горлі висохло і аж пекло. Він нічого не бачив перед собою, лише похилену над столом широкоплечу постать, що раз-у-раз здригалась від стримуваного плачу. Ярема хотів підійти до Найди, але не міг поступити кроку. Він не відчував уже ненависті до прокурора, що у своїй короткій сповіді сам себе осудив, і не чув любові до воскреслого брата. Йому жахливо чужою була ота знівечена людина, що сиділа при столі. Він не мав сили простягнути до неї братню руку. Але, десь там глибоко в душі якийсь настирливий голос шептав уперто:

— Це твій брат... брат... твоя рідна кров... брат...!

Та цей голос не виходив словом з уст Яреми. Глуха мовчанка скувала їх.

Як довго це тривало, важко сказати. Тишу вичікування перервало скрипіння крісла, з якого підвісся Найда.

Він не дивився у той бік, де стояв Ярема. Мовчки розстібнув гудзик сурдути і вийняв з кишені коверта. Розірвав його і положив на столі.

— Так, — сказав глухо, — віддаю вам той мій дитячий скарб, — посміхнувся гірко, — ваші руки чисті, не то, що мої.

І прокурор вибрав із паперів кілька світлин, підніс їх вгору і дивився на них, немов хотів в останнє подивитись на обличчя матері й батька. Коли ж рішучим жестом по-

клав їх знову на стіл, його обличчя було спокійне, суворе. Застибнув сурдут і мовчки, поволі, ніби вичікуючи чогось, подався до виходу.

Ярема дивився за ним тупими очима. Та втім, без його волі, несвідомий майже, що робить, крикнув:

— Брате!

Прокурор затримався, швидко обернувся до Яреми і малу мить дивився на нього радісними очима. Та зараз же, опустилися вниз витягнені руки і прокурор похитав головою.

— Ні, брате! Мені нема вороття! Моя ганьба і злочини підуть услід за мною. Це зрозумів я, переслухуючи на допитах вас, борців за волю України.

Я жив цілий час, ніби набрав якоєсь отрути, що вбивала в мені совість і почуття злочину, який я робив. Я відсував від себе свій дитячий спомин, переконуючи себе, що це непотрібний сантимент. Я знов, що моя робота це гідке зло, але я був, як той алькоголік, що хоч знає зло горілки, але не цурається її. Я впав на дно, з якого не вмів і не хотів вийти.

І от мене прислали сюди, зробити кінець усім тим, що мали відвагу стати проти тієї сили, завданням якої було і є зломити кожен спротив, знищити гін до вільного життя, знівечити людину.

Я прийшов сюди і відразу зрозумів, що попав в інший світ. Я зустрівся віч-на-віч з вами, молодими ідеалістами-революціонерами і в мені почало щось хитатися. Я питав себе..., що за сила у вас, що так байдуже резигнуєте зі свого життя і йдете на смерть?! Чому не рятуєте себе так, як я це зробив?... І це питання, на яке важко було відповісти, було для мене гіркістю полину.

Я соромився перед вами, я ненавидів вас, бо із-за вас зненавидів сам себе і став ворогом самого себе. Я шукав між вами слабших духом, щоб зломити їх і тим оправдати себе перед собою, що не лише я зрадник, але і між вами є такі ж самі. Та що ж! Навіть ті, які здавалося продали

мені свою душу, кінчили самогубством. Не могли жити із тавром зрадника.

А я?! Я цілі роки жив з юдиним гріхом, і аж тепер він почав мене давити. І я не міг довше видержати. Я постановив покінчти з собою.

І от у той час передано мені твою справу. Коли в паперах прочитав я прізвище „Зоренко”, мені потемніло в очах. Я знов, що це мій брат, але моїм гарячим бажанням було, щоб це була помилка. Та коли побачив я тебе, так дуже подібного до нашого батька, зрозумів, що маю судити рідного брата. Цього було вже забагато для мене, і я рішився. Я знов, що соромом буде тобі такий брат, та мені було це байдуже. Я хотів, я мусів признатися тобі, хоч знов, що осудиш мене і прокльоном кинеш на мене, але без того признання, я не міг покінчти з собою. Не міг! Я визнав тобі мій злочин, а ти... ти назвав мене... б р а т о м.

Ярема певним кроком підійшов до брата, положив йому на плече свої руки і довго дивився йому в очі.

— Так, брате, — сказав тепло, — і для блудних синів є у нас місце. Ти не винен, що життя твое пішло так, а не інакше. Доля кинула тебе в інший світ, як мене, у світ жаху, грози, у царство сатани. І коли ти сам зрозумів свою вину, все ще є час зло направити.

**

І брати Зоренки, один із сходу, другий із заходу України, пішли разом туди, де важкою боротьбою треба здобувати волю Україні, кров'ю значити визвольний шлях, перемагати небезпеки. Вони разом плече об плече змагаються із ворогом, вони поборюють усі труднощі повстанського життя.

І кулі їх не беруться, немов вони вічні й безсмертні, як мета, до якої йдуть.

Дурний Федъо

Чимало ходило і ходить по Божому світі дурних Федів. Не було села, в якому не жив би такий Федъо, чи як його там звали б. Односельчани завжди прихильно ставились до такої нещасної людини, яка з різних причин, часто і з вини батьків, приходила на світ ненормальною істотою. Хоч така істота виростала фізично, іноді навіть непогано, умово не розвивалася, залишаючись на все життя духововою калікою.

Але з нашим Федъом було інакше. Мешканці села Відплатина, в якому жив Федъо, знали колись цього парубійка ще здоровим і проворним, що то і в читальні бував, і на весілях вигулював, і в церкві на хорах виспіував з дяком кондаки та ірмоси. О, тодішнього Федя, моторного парубка, добре всі знали не лише у Відплатині, але й широко в околиці. Та це давно було. Минулось. Федъо став не той, що колись. З його давньої, парубоцької вроди нічого не залишилося. Чудернацьке обличчя перетворило його в карикатуру людини, що в нічому не нагадувало давнього Федя. В його голові запанував безлад і Федъо став дурним.

Такого Федя всі знали, ба навіть привикли до нього. Діти, які вже лише дурного Федя знали, жили з ним в найкращій згоді. Навіть любили його. Він завжди мав для них час. Сопілку вирізати, чи коника вистругати, ніхто краще не вмів за Федя.

Газди, а ще більше газдині, не цурались Федя, бо він завжди був, як то кажуть, під рукою, коли треба було комусь помогти дещо в хазяйстві, або лишитися побавити

немовля, коли молода газдиня-мати мусіла піти в поле, чи навіть до міста.

Робив те, що йому доручували і робив так совісно і дбайливо, як людина розумна, не-дурна.

Федьо ніколи не брав заплати, хіба з'їв трохи теплої страви, але грошей не брав. Навіщо йому гроші? Він не курив, ніч переспати мав де, бо сільські клуні для Федя були завжди відчинені. Одягнувшись теж мав у що, і то по „панськи”. Федьо, хоч дурний, знов, що в селі завжди скучно на одяг, тому він ішов до недалекого містечка і там заробляв собі і близну, і загортку, а навіть чоботи. Це все було вже добре зношене, але Федьо вмів зашити, що треба було, ну й обережно поводитись з тим цінним скарбом-одягом. Смушеву шапку мав ще від покійного батько і її носив так літом, як і зимою. Так одягненого Федя всі знали і ніхто ніколи навіть не подумав, що воно могло бути інакше.

Правда, колись то інакше бувало, але з того часу, коли лихо навістило Федя..., ба, з того часу він уже став дурним.

І був би Федьо так віку доживав, забувши про минуле і ніхто навіть не знов би, що в голові Федя не всі думки розгубились, що в ній ще щось залишилося, про що ніхто, а може і сам Федьо не знов. Та ж то так давно було!... Він тоді був ще молодий, завзятий, ...о, завзятий! І мовчати вмів, ще й як умів!

Давно, тоді, як його привели на постерунок, а „пан” комендант почав „пшеслухане”, Федьо мовчав, як риба у воді. Його мовчанка так розлютила пана коменданта, що він наче божевільний, кинувся на Федя, та почав бити, катувати. Коли ж хлопець, не витримавши катувань, впав на долівку і не давав ніякого знаку життя, роз’ющений комендант, із питомим садизмом почав чоботом копати голову скатованої жертви. Кров залила ціле обличчя знівченого хлопця і струмом потекла по долівці. Кат, мабуть, втомлений таким „богатерством”, витягнув півтрупа за во-

лосся з кімнати і кинув у сніг, а сам мотоциклем від'їхав до міста.

Приятелі Федя — відплатинські хлопці, забрали скатованого друга і, потайки від поліції, примістили його у старої баби Усті. Вночі привезли лікаря, але він небагато міг порадити. На голову і скатоване тіло дав бандажі, лишив ліки, надіючись більше на Божу силу, як на силу свого знання.

Минали тижні, місяці. На чудо-диво Фед'ю став ви-дужувати. Боязко пробував кроками перемірювати хатину Усті, а згодом уже вмів перейти хату від печі до дверей. Як прийшла весна і тепле сонце почало пригрівати, Фед'ю сидів на прильбі і, як колись, усміхався до прохожих. Федя ніхто не пізнавав, хіба той, хто знов, що це Фед'ю. Бо той, там під хатою на прильбі, це ж не Фед'ю, це якесь чудовисько без ока, з дивовижною гулькою замість звичайного носа. Переломана вилиця викривила обличчя, а обвисла вниз долішня щока і відхилена губа відкривали беззубі ясна. Такого Федя ніхто не пізнавав. Навіть пан комендант не признавався, що ця карикатура людини, це твір його ревного „пшеслуханя”. Він вдоволено затирає долоні, бо позбувся того, хто міг наробити чимало заколоту в селі. А так, тобто з дурним Фед'єм, пан комендант не матиме клопоту. Воно так і сталося, хоч незовсім так, як думав пан комендант. В селі ніби притихло, але це лише ніби. Хлопці зрозуміли, що треба обережніше переводити в чин свої задуми. Дурний Фед'ю був для них живою пригадкою, марно втраченого бойовика.

Коли Фед'ю вже так видужав, що можна було з ним говорити, прийшли до нього з міста його друзі-бойовики, та почали розмову.

- А що чувати, Федю?
- Га?
- От ти і подужав.
- Га?
- Ми хочемо тебе щось спитати. Добре?
- Га?

— Скажи нам, Федю, де ти закопав скоростріл?

— Га?

— Скоростріл, чуєш Федю? Ти закопав скоростріл і ленти з кулями.

— Га?

Федьо дивився на хлопців, по дурному усміхаючись

— Федю, пригадай собі, — просили хлопці. — Федю, ми дали тобі закопати скоростріл, вкрадений від тих ляхів, що прийшли пасифікувати село. Пам'ятася?

— Га? — була ціла відповідь Федя.

— Федю, подумай хоч трішки, а пригадаєш собі. Ти закопав скоростріл і не встиг нам сказати, де то є, бо тебе поліція забрала. То скажи нам тепер, Федю!

Федьо сидів мовчки, силкуючись зрозуміти, чого хотить від нього, — але дарма. В потовченій голові затемнилась свідомість, думки помішалися, і дивна темінь ночі панувала в них.

Хлопці безрадно дивилися на нещасного друга і зrozуміли, що давнього Федя вже нема, а таїна їхнього виконаного наказу пропала в нетрях затъмареного, Федьового мозку.

І так Федьо зачав нове життя. Забув про все, що було колись, минуло й загубилося десь там у темряві несвідомості.

* * *

Минали роки. Життя ставало щораз важче, але Федьо цього не бачив. Він був дурний, то ж куди йому думати про турботи й злідні, що їх мали звичайні люди? А люди теж старілись та й багато дечого забули. От хоча б і трагедію Федя. А вони мали здорову голову, не то що Федьо. Однак призабули не одне з недуже то вже давно минулих років. То як міг не забути дурний Федьо?

А однак мав Федьо ще і душу, якої неміг навіть пан комендант розбити, так як голову. І вона, душа, почала

відживати, будитись з летаргічного сну і призовати щось, що ожило хоч і не в голові, то десь там глибоко в серці.

І так жив собі Федьо, усміхався і помагав добрим людям у праці. Та от почалася передвоєнна завірюха і Федьо, хоч-не-хоч частенько прислухувався до балачок затурбованих газдів, чи гарячих розмов парубків і, як завжди, мовчав.

— Буде „война”, — говорили люди.

— „Война”... гм..., — думав Федьо. — Кажуть, буде „война”... Га!

Федьо пішов до містечка. Заїшов до одної пані, та по своєму звичаю відразу почав рубати дрова. Пані, побачивши Федя, підійшла до нього.

— О, Федю, вам не в голові війна. Ви прийшли так, як усе рубати дрова. Не боїтесь війни?

Федьо засміявся на свій лад, широко відкриваючи свого беззубого рота.

— Та чого мені боятись?

— Як то чого, Федю, та війни, стрілянини, тощо.

— Га? Стрілянини? А з чого стрілянини?

— Та з гармат, крісів, скорострілів. О, є з чого стріляти!

— Га? — Федьо перестав рубати. — Кажете, із скорострілів? Га? То, значить буде таки война?

— Так, Федю, так. Вона там, де є німці, так як би вже починалася. Недобре, Федю, ой недобре!

— Недобре, кажете пані... гм... недобре?... А чому недобре? — питав здивовано.

— Ой, Федю, війна є все недобра, страшна... та що ви знаєте?!

— То й є, що я не знаю. Але в нас, у селі, говорять, що як буде война, то буде і Україна. А як вона буде, то хіба то недобре?

— О, Федю! Я й не думала, що ви такий розумний чоловік!

— Я розумний? — якось здивовано спітав. — ...Гм...

та то, прошу пані, я нічого не знаю, то так парубки говорять.

— Добре, добре, Федю. А зайдіть зараз до кухні, дам вам їсти, і маю для вас черевики від пана.

— О, дякую, пані, дякую. Як скінчу, зараз прийду.

Федьо, скінчивши роботу, не спішився йти до кухні. Мав час. Стояв біля поскладаних полін і довго-довго щось думав. Про що думав, сам не зінав. Щось дивне діялося в ньому.

— Га, як треба то треба, — сказав вголос, по довшій надумі.

Вже вечоріло, коли Федьо вернувся в село. Хоч на полях було це чимало роботи, людям вона якось не йшла. На вулиці збирались менші і більші гуртки чоловіків, а у всіх було питання на устах: чи би справді вже війна?

Відповідь прийшла швидше, як думалось.

В селі почалось „ужендованс” поліції. Парубки поховались, не знати навіть де, а молоді ще газди познікали по полях, чи в містечку. Федьо не ховався і нікуди не втікав, бо і пошо? Але прийшов день, що і Федьо десь пропав. Хоч, поправді, ніхто цього не завважив. Кому було думати про дурного Федя, коли діялись різні несподівані речі.

В селі розкватали більший відділ поліції, — та не надовго. Прийшла евакуація, і ці, впевнені у свою непереможну силу, сторожі псевдоладу, попали в евакуаційну суматоху. Узброєні по „зуби” почали відмарш із села, а з тим і реквізіції підвід. Почався останній наступ на село, але... сталося непередбачене. У відплатинськім лісі гостро застукотів скоростріл.

— Немци, немци! — почали кричати розгублені поліцаї, та, лишивши навантажені підводи, дали ногам знати

У Відплатині не бачили їх більше. Не було коли вже вертатися по награбоване добро відплатинських селян.

Другого дня були вже в містечку німці, — хоч і не вони стріляли у відплатинському лісі.

До Федя прийшов Кость, той, що в селі його завжди респектували і слухали, наче б то він був війтом, а не старий Гнат. Кость почав з Федьом розмову.

— Скажи, Федю, як воно сталося з тим скорострілом?

— О, та то вже давно було, — відповів Федьо.

— Я знаю, що ти давно заховав його, але звідки ти його тепер взяв?

— З трупарні, аякже.

— Звідки?

— Та з трупарні, кажу.

— Гм... то ти його тоді не закопав, а дав до трупарні?

— Е ні. Тоді, давно, то я був закопав, а до трупарні дав недавно. Яких два-три роки тому. Ая!

— І ти чистив його, намашував?

— То й е. Як би не мастив його, то він поржавів би, — відповів, усміхаючись, Федьо.

— Гм..., а скажи мені, Федю, чому ти не признаєшся, як тебе питалися хлопці?

— Та я тоді не пам'ятаєм. Бігме не пам'ятає! Багато поплило води в ріці, заки я собі пригадав. Ой багато! Я хотів той „гвер” віддати, та не було вже кому. Тих хлопців, що я їх знов, забрали поляки до „криміналу”, десь аж до якогось „Святого Христа”. Тыфу! — Федьо сплюнув, — от і назвали кляті грішники той „кримінал”. Ну, а як не було тих хлопців, то що я мав робити? Дати таку важну річ, як той „гвер”, першому ліпшому, не можна було, о, не можна.

— А тепер, то ти дав першому-ліпшому, тобто мені. Федьо засміявся сердечно.

— Та то, Костю, ти не є перший-ліпший, я то знаю, о, добре знаю! І я знов, що ти тим „гвером” вистрашиш всіх комендантів з села, тому то й дав тобі його.

— А звідки ти це все знов?

— Га, я слухав і думав над тим, що чув. А ти і другі парубки не боялися дурного Федя, то й не одно мені в мое вухо попало.

— То чому ти, Федю, скорше не дав мені того скорострілу?

— Ой, Костю, то не було б безпечно. Ще і ти став би дурним.

— Думаєш, Федю, що тепер уже безпечно? — сміяється Кость.

— Га, того я вже не знаю. Але ти говорив до хлопців, що як буде война, то буде Україна. А щоб вона була, треба сила-силенна „гверів”, чи, як кажеш, скорострілів, — то я його тобі дав, щоб ти вигнав тих клятих зайдів з України, бо ти вмієш стріляти, ти... го-го! І я знаю, що ти нікому не скажеш, нікому ані слова!

— Так, Федю, так. Я буду мовчати, як ти колись мовчав.

— То й є, — з широкою усмішкою закінчив Федъо.

Так воно і сталося, що ніхто в селі не знову про справу скорострілу, звідки він узявся та хто ним орудував. Кость із скорострілом зник із села, як і багато інших хлопців. Куди вони пішли, знову лише Федъо, але він мовчав.

**

Минали важкі, преважкі роки. Минали весни й зими, оживала і гасла надія. Світило сонце, як від віків світить. Воно будило природу із зимового сну, зеленило трави, золотило колосся, пестило своїм життедайним промінням нашу землю, але його соняшне тепло не доходило до українського серця, закованого крижаною студінню. Хоч, в одному літньому дні засяяв соняшний промінчик надії, та недовго він горів. Погас, не розморозивши ледяних оков неволі. Підступно закрадалась зневіра й безнадійність. Приходив летаргічний сон і, здавалось, не було вже кому розігнати примару душевного сну.

Та ось знову залунали скоростріли. Ожили ліси. Отряслися з безнадії зневірені серця. Віджила надія і віра в прийдешнє.

— Буде Україна, — вперто вірив Федъо. — Є наше „войсько”, а як воно є, то буде Україна.

Час минав, а надії Федя не здійснювалися. Та Федьові це неважне. Його віра була така сильна, що ніщо не могло її захитати. Він, хоч не був людиною повного розуму, але знов, що ніщо швидко і легко не приходить. Він терпеливо, з невідступною усмішкою, двигав усі труди війни. Затурбовані злиднями відплатинчани, дивились на усміхненого Федя і кивали головами.

— Нема то, як бути дурним, — говорили.

А Федьо ще більше усміхався.

А час ішов. Вже на добре розгулялась „комуна”.

Федьо, як завжди, помагав людям в праці. Він помагав усім, хто потребував його помочі, навіть тим зайдам, що прийшли заводити колгоспи. І там дурний Федьо не раз пригодився. Хоч і насміхалися з нього і дурним кликали, він завжди усміхався.

— Федя, чи ти ідіот? Гаварі!

— Кажете, відойди д ґаврі? — спитав з чудною усмішкою Федьо.

— Ха-ха-ха, — реготався червоний москвин. — Вот, Федя, ти настоящій ідіот! Ха, ха, ха.

Федьо не ображався наругами москвинів. Від них він нічого кращого не вимагав. Але коли насміхи над ним почав виправляти червоноармієць-українець, о, тоді Федьо кипів люттю. Його очі, — ба ні, у нього було лише одне око, отож його око суворо дивилося на противника, а усмішка втікала десь з його уст.

— Гей, Федю, а ти чому не смієшся? — питав його той же противник.

— А ти чому не плачеш? — відповів питанням Федьо.

— Тобі куди більше є чого плакати, як мені сміятись. — І Федьо відходив швидко.

Він зникав з села іноді на багато днів. Ніхто не знов, куди він ходив і що робив. Коли ж він вертався знову до

села, мало хто й завважив, що Федя так довго не було. Як хто його питав, де він бував, відповідав коротко.

— Та був я в місті, там і попоїв трохи і рубліну зарабив.

**

Федьо йшов полями вузькою стежкою. Як завжди усміхнений, погідний, а може навіть замріяний.

Літо почалося таке гарне, тепле, що і в душі наче веселіше стало. Стільки радості в природі! Ластівки шибають у просторах, сполохані перепели порхкають із збіжжя, комашня бренить, ховаючись перед меткими ластівками, сверщик грає свої дзвінкі мелодії. Все в природі живе, твориться, як від віків було і буде, як довго ласкова рука Предвічного благословення своє давати буде нашій землиці.

І Федьо, йдучи полями, відчував благодать тієї природи і усміхався погідно. Він давно вже минув відплатинські лани, вже й огорські кінчались, коли недалечко перед ним майнула якась постать.

— Ага, то тут, — подумав.

Він пристанув, відсунув з чола смушеву шапку, осушив рукою спіtnіле чоло і поволі пішов перед себе.

— Гей, Федю! — кликнув хтось.

Федьо розглянувся довкруги обережно, зійшов із стежки, та пішов межею поміж високими житами.

Кость чекав на нього.

— Що, не пізнав мене, Федю?

— Піznати то пізнав, але я не зناю, що то ти прийдеш. Я не знат, чи ти ще живеш?

— Як бачиш, ще живу, а як воно довго буде, ніхто з нас, повстанців, не знає.

— Та то є, — сміючись, відповів Федьо. — А ти, Кость, йдеш до Відплатина?

— Гм... не знаю.

— Та то, Костю, ліпше не йди. В селі є червоні, туди недобре йти.

— А де їх нема? І де є добре?

— Та ба?

— Федю, чи ти пам'ятаєш, як то ляшки втікали з Від-платина?

— Чи пам'ятаю? То й є! Га-га.

Кость через хвилину дивився уважно на Федя.

— Федю, — знову заговорив Кость. — Я тобі щось скажу. Але, чи ти зрозумієш мене?

Федьо перестав сміятись. Своїм оком він дивився на Костя, ніби читав його думки, а в його погляді було стільки докору, що Кость поклав свою руку на його плече і сердечно глянув на його чудне обличчя.

— Не сердься, Федю, на мене, я знаю, хто ти є. Я нимить не забув про те, що старші люди говорять про колишнього Федя. Не забув і про теперішнього, як і про те, що завдяки тобі, село не потерпіло при відході поляків. Я хотів лише знати, чи ти пам'ятаєш те все.

— О, Костю, я те все добре пам'ятаю, хоч я і дурний. Я пам'ятаю не головою, але от цим, — і він показав рукою на серце.

Кость з Федьом зайшли в жита і там довго-довго говорили.

**

Літо доходило до найвищої своєї сили, що позначилась дошкульним жаром та довготривалою посухою. Ждали дощу не лише люди, а і худібка, якій настирлива мушня не давала спокійно пасти присохлу траву. Діти почали знану гру, а саме, викликування дощу. Виносили в мисці останки борщу, клали перед хату, та голосили.

Дошику, дошику
Зварю тобі борщику
Та поставлю в кутику
На терновім прутику.

Вони вірили, що такі чари напевно прикличуть дощик, а тоді... о, тоді вони знатимуть, у що і як гратись.

Та врешті, хоч і не ради борщику, впав дощ, та такий сильний, що вулиця у Відплатині радше на річку подобала, як на вулицю.

Діти миттю повибігали на вулицю, не зважаючи на останки дощу, що спадав ще з розріджених хмарин. Вони почали згортати болото, робити греблі, спроваджувати воду в потічки, та були так зайняті своєю забавою, що навіть не завважили, як до них підійшов Федьо.

— А що ви діти робите? — спитав.

— О, Федьо є, — кричали одні. — Ми ріку пускаємо, греблі гатимо, — кричали інші.

— А рікою буде можна плисти? — спитав Федьо.

— Е ні, вона замала, — відповіли гуртом.

— Та де там замала, — сміявся Федьо. — Та я можу в ній плисти.

— Ану, покажи нам, Федю, як ти то зробиш?

Федьо без надуми положився на цілий ріст в калабаню, та вдавав, що пливе. Діти заливалися сміхом.

З сусідньої хати вийшла баба Явдоха та, побачивши Федя, що лежав у калабані і болоті серед вулиці, закликала.

— Гей, Федю, а ти що робиш?

— Та бачите, я плаваю в ріці, — сміявся Федьо.

— Свят-свят, Господи, — хрестилася баба Явдоха. — Вже чисто здурів. Видно, що сонце зовсім перепалило його голову. Слава Тобі Господи, що хоч його матінка давно вже небіжечка. А то таке горе!!

Федьо не переймався міркуваннями баби Явдохи і, підвівшись з калабані, пішов бrestи каламутною водою та рідким болотом.

— Ха-ха-ха, — сміялися діти, — ади, Федьо навіть ногавиць не підкотив.

— Та він дурний, чейже ти знаєш, — пояснив один із хлопців.

— Я знаю, але він ще ніколи не був такий дурний, як нині, — відповів другий підросток.

Федьо, йдучи, підсміхався.

— Та воно так і є, — сказав сам до себе.

Тимчасом день збирався до кінця і сонце почало хилитися за обрій. Діти, збудувавши греблі, намагались як-найдовше затримати воду в потічках чи ставках, але вона на диво швидко зникала в землі, що спрагнена посухою втягала її в себе. Десь-не-десть було ще трохи дощівки в калабаньках, але вулиця була вже залита лише рідким болотом. Та і воно було принадне для розіграхів дітей.

Знечев'я залунав дитячий крик.

— Шейк чвалас, Шейк! Ай-аяй! — І діти миттю кинулися втікати в придорожний рів.

І справді, вулицею гнався чистої породи кінь-араб, чвалуючи просто до сільради, навчений своїм паном-вершником там задержуватись.

Побачивши самітнього верхівця, здивувався голова сільради, а ще більше „прікрепльонний“ комуніст.

— А де ж товариш Галовкін? — майже одночасно спитали.

Відплатинчани неспокійно заглядали крізь шибки вікон на суматоху, що вчинилася у сільраді. А там поспішно запрягали коні і по кількох хвилинах голова сільради, „прікрепльонний“ і секретар компартії, що, приїхавши вранці до села, саме чекав на приїзд НКВД-иста Галовкіна, всі вони поїхали в напрямі районного міста.

Не довго треба було затривоженим відплатинчанам чекати на вістку, що навела жах на всіх, хто знов, чого треба очікувати від червоних ватажків. Однак в селі було спокійно і ніяке лиxo не навістило його мешканців. А сталося не абищо. В лісі, при дорозі, що вела до районного міста, вбито таваріща Галовкіна. І то як? Він був повішений на грабовій гіляці. Так застала його відплатинська сільська влада трудящих. Вбивника застали біля трупа. Він сидів на пеніжку і усміхався, як завжди робив це Федьо.

В селі ніхто більше не бачив Федя.

В слідстві переслухали всіх тих, що бачили Федя останнього дня. Всі, а головно діти і баба Явдоха, півердили факт, що дурний Федьо зовсім збожеволів. А коли воно так сталося, село не могло відповісти за злочин божевільного.

Що сталося з Федьом, ніхто не знав і може по сьогоднішній день не знає. Важко було повірити, що той добрий Федьо міг убити когось, але коли він сам признався до того, там під лісом, то й мешканці Відплатина мусіли повірити. Один Господь лише знає, що божевільна людина здібна зробити, ну, а Федьо такий був.

А все ж таки Федьо не вбив Галовкіна, але він знав, хто його вбив.

Він знав, що там у лісі станеться щось таке, до чого він, Федьо, може пригодитись. Заховавшись у лісній гущавині, він чекав. Він бачив усе. Бачив, як Галовкін їхав верхом, як із за дерева вийшов Кость з другом, та подав вершникові якийсь папір. Бачив, як у той час, коли Галовкін скинувся, щоб взяти папір, Костів друг здоровово вдарив москаля по голові і як той звалився з коня на землю. А врешті побачив Федьо москаля повішеного на грабовій гілляці. Хлопці швидкою хodoю пішли в ліс, а тоді Федьо вийшов з кущів, та почав своїми чобітьми затирати залишені хлопцями сліди в розмоклому болоті. Далі набрав у жмені болота, виліз на дерево, що на ньому висів труп, намазав болотом шнур і одяг повішеного та зліз з дерева на землю. Вимазавши своїми руками вуздечку, відв'язав від дерева коня, нагнав у сторону села, а сам, сівши на пеньку, задумано посміхався. Так його застала сільська влада.

Усмішка ні на хвилину не зникла з Федьових уст, на віть тоді, коли „прікрепльонний”, вказуючи на повішеного, суворо спитав:

- То ти зробив це, Федю?
- Ага, — сміючись, відповів.
- Чому ти це зробив?
- Га?

— Чому ти це зробив, питаю?
— Ге-ге-ге... то чорт, чорт... ге-ге...
— Ах ти сумашедший!
— Га-га-га...
— Облиш таваріщ, — обізвався секретар компартії, — це настоящий сумашедший.
— Да, да! — потвердив „прікрепльонний”.

А Федьо сміявся, що сили було. Сміявся з усіх і вся, та найбільше з тих, що стояли перед ним.

Сміявся і тоді, коли подумав про Костя, та це був інакший сміх. Це був сміх радости, що він, Федьо, врятував повстанців, Костя і його друга, від небезпеки попасти в руки НКВД.

І сміявся, радіючи в душі, що врятував село від репресій, бо кого можна було обвинувачувати в тому, що дурний Федьо зробив щось таке, чого ніхто із здорововою головою не зробив би. Та ж дурному і Бог не дивується.

Не щезла з Федьових уст усмішка і тоді, коли енкаведівська куля прошила його потилицю і він впав обличчям на розмоклу від дощу землю. Його мертві уста, ніби поцілунком прощення, припали до тієї землиці, яку він так дуже-дуже любив.

Юда

— Я тебе не розумію Єво, чому ти мовчиш? Годі! Так довше не може бути! — говорив пристрасно Давид Екштайн, розсівши вигідно на тапчані біля Єви Шнеберг.

Єва похнюплена мовчала.

— Ти знаєш, як я люблю тебе, Єво! І то не від нині, ні! Колись давно, я не смів піднести очей до славної Єви Снєжек, бо хто я був? Простак без грошей, без науки, а Єва?... О! Єву знов не лише Львів, але Варшава і всі більші міста Польщі.

Єву подивляли, славили, а багаті приклонники жертвували їй цінні дарунки за один її усміх.

Та часи змінились. Усі ми з титулами чи без, славні чи нікому не знані, багаті чи бідаки, — всі ми всуміш жителі гетта, яке є лише переходовою квартирогою до окописька.

Ну, і тепер Єва Шнеберг-Снєжек, вже не славна танцюристка, а проста замітачка німецьких бюрових кімнат. Вона стоїть на рівні зі мною і я маю повну відвагу признастись до моїх почувань. Так, Єво, — продовжав Давид, — люблю тебе і це вже не перший раз признаюся тобі, але ти, не знаю чому, завжди мовчки сприймаєш мої слова. Чому? Ну, скажи мені?!

— Давиде, ти повинен зрозуміти одно... коли людина стоїть на порозі смерти, їй не в голові любоці, чи одруження. Думаю, що ти хочеш одружитись зі мною, чи так?

— Авжеж, — відповів Давид.

— Ну і навіщо це?

— Якто навіщо, Єво? А навіщо люди женяться? Хіба

ти все те знаєш! Ти не дитина, — Давид масно засміявся, намагаючись обійти Єву.

Вона відсунула його руку і, вичувши в його словах несмачний цинізм, здигнула плечем.

— Знаю, — відповіла холодно, — люди на це побираються, щоб творити спільне життя, сім'ю... Чи в нашій дійсності така думка не є абсурдом? Всі ми засуджені на смерть. Не знаємо лише, коли вона прийде... завтра чи от зараз. І навіщо тут робити якісь пляні на майбутнє, думати про одруження і говорити про речі, які направду видаються мені смішними.

— Ні, Єво, твої аргументи мене не переконують, бо хто ще живий, має завжди право надіятися. Та коли б уже і так пессимістично думати, як ти це робиш, то чому ж не використати приемно ось тих останніх днів, чи годин життя? Ну, скажи! Чому не любити, чому не зазнати розкоші до кінця? А потім, хай і смерть прийде. Не жалко буде вмирати, зазнавши всієї насолоди твоєї краси.

— Облиш це Давиде! — відповіла твердо. — Це не для мене. Не терплю твого наставлення до любові і взагалі до життя.

Єва підвелася і підійшла до вікна. Бездумно дивилася перед себе. Давид тихо пішов за нею. Не чула його кроків. Коли ж він обняв її — здригнулася. Якесь неприємне почуття відізвалося в її душі. Відштовхнула його від себе з усієї сили.

Давид збентежений дивився на Єву. Він аж ніяк не надіявся такої реакції на його залишення. В Євиных очах він вперше побачив цілу гаму ненависті й обидження. По першім оставпінню у нього почала творитися вперше думка, приборкати цю горду, пишну дівчину. Він зрозумів, що тут треба вжити іншого способу. І він, з питомою хитрістю, змінив тон.

— Вибач, вибач мені, Євочко! — просив тихим, покірним голосом. — От життя зробило з мене мало що не худобу. І я прямо забувся. Я знаю Євочко, хто ти є, о, ти є велика ідеалістка, ти жрекиня краси, мистецтва і саме тому

я так тебе люблю. Якщо ти була б інша, така, як от всі наші тут дівчата, що самі скачуть на шию, я і не глянув би у твій бік. Тому прости мені, що я був такий нахабний до тебе. Це було останній раз. І будьмо добрими друзями. Згода? Скажи „так”, Євусь... благаю!

Єва легко усміхнулась.

— Добре, — відповіла, — між нами може бути завжди згода, якщо ти, Давиде, не будеш такий... ну ти розуміеш мене...

— Хам, скажи просто Євусь, я не погніваюсь.

Єва замовкла. Давид подав їй папіроску. Вона взяла і, закуривши, легко втягала дим.

— Ну, і собача наша доля, — почав Давид, — щоб оттак вирватися звідси та згубитись у далекому світі!

— Звідси не вирветься ніхто, хіба полине до Авраама. Видано на нас присуд смерти і ми ждемо на його виконання. Терпеливо ждемо, як барани під різнею.

— Ох, Єво, це мені подобається. Це сказала правдива Єва-Сальоме, що своїм танком чарувала світ... Так, ми барани! А чи мусимо ними бути? Нема ситуації, з якої людина не вміла б вийти, коли лише того вперто хоче... І коли силою не можна нічого вдіяти, то існує ще підступ, хитрощі... є ще гроші. О! Це дуже важні стратегічні козирі в боротьбі з ворогом. Їх лише треба вміло використати. І Давид Екштайн, — тут він ударив себе в груди, — Давид Екштайн, покаже, що він уміє.

— Ох! Чи не думаєш ти, Давиде, зробити якесь повстання проти німців? — жартувала Єва.

— Повстання? А воно мені навіщо? Я не є дурний гой. Я тобі казав, що коли неможна силою, то треба інших метод уживати. Силою ніхто тут не зробить щось путнього, але... — Давид підвівся з тапчана, став перед Євою, прибираючи театральну позу. — Завтра, Єво, я буду знати, як розвивається „бойова лінія”, намічена мною. Коли все піде по „плану”, то за кілька днів ти і я будемо вільні.

— Давиде! Облиш ці жарти!

— Це не жарти. Завтра побачимо. А покищо добраніч, Євочко!

— Добраніч, — відповіла оставпіла Єва.

Коли за Давидом замкнулися двері, Єва добру хвилину непорушно стояла.

* *

Давид прийшов аж за три дні.

Єва саме їла свою скромну вечерю, коли Давид увійшов у її кімнату. Не вітаючись з нею, вийняв з кишені портфель і, положивши його на столі, накрив рукою.

— Тут є наша воля, Єво! — сказав з тріумфом і театральним жестом вказав на портфель.

— Жартуеш, Давиде.

— Ні, не жартую. Дивись! — Тут він розгорнув портфель і вийняв з нього папери. — Дивись, тут є наші документи. Тут є чарівна лямпа Аллядина, тут є ключ, що ним відчинимо нашу тюрму. Тут є наше майбутнє щастя, Єво!... Євочко, чи ти це розумієш?

— Так, розумію, — мов крізь сон відповіла Єва.

— Ні, Євочко, — розсміявся Давид, — я бачу, що ти не розумієш, але воно й не диво, під ударом радости людина туманіє. Дивись!

І Давид розпростер записані два папери та подав їх Єві. Вона повела очима по рядках і розсміялася вголос.

— Значить, то я... я Ерна Міллер.

— Так, Євусь, ти є Ерна Міллер, роджена у Відні, правдива німкеня. Бачиш свою світлину, що мені колись дала, печатки на ній всі автентичні. А тут мій документ... Гайнріх Міллер, — це я, твій чоловік, Євочко... Бачиш, Євуню, я міг лише собі виклопотати документ, але мені твоя воля куди важніша від моєї. Я добув і тобі цей документ, щоб ми разом пішли у вільний світ, Євусь, подумай — В О Л Я! Вона перед нами. Чи і тепер будеш мовчати, Єво?!

Єва стояла мов приголомщена. Вона все ще не вірила,

що могли вирватись з проклятого гетта, з цього острова смерти. **ВОЛЯ!** Перед її очима замайорів вільний світ. Вільний від жахливих примар, від страху смерти. Світ, в якому людина може нею справді бути, втішатися Божим даром — життям.

— Ну, Євочко, скажи „так”, — просив Давид, — скажи, що будеш моєю і завтра ідемо у вільний світ. Поїдемо через Румунію в Туреччину, там нема війни, там спокійно заживемо.

Євині лиця забагрилися, очі засніли надією.

— Переїдемо певно, щасливо, — продовжував Давид, — ніхто нас не пізнає, бо ані ти, ані я, несхожі на жидів. Ну, а ти... куди вже тобі до жидівки?! Такі золотисті кучері, як у тебе, — і Давидова рука, дріжачи пристрасно, почала гратися ясними кучерями Євіного волосся, — а твої фіялкові очі, це не очі Юдити, це очі істинної Гретхен. І його вогка рука опустилась на чоло і очі, розмріяної дівчини. Неприємний дотик вирвав її з мрії. Відсунулась від Давида. Віддихала скорим схильзованим ритмом.

— Як ти добув ці документи? — спитала по хвилині, недовірливо.

— Це моя тайна, — засміявся.

— Ах! Це напевно сфальшовані папери, що легко можуть нас кинути в руки гестапо.

— Вір мені Євочко, що ці документи найправдивіші під сонцем.

— Але як ти їх добув?

— Ну скажу тобі... зовсім просто. Маю одного гештапівця, називається Штарк і він зробить все, що я хочу.

— Не розумію.

— Я знаю, що ти не розумієш, та я тобі поясню... Штарка я маю в руках. Я забагато знаю про нього. Я легко міг би підставити йому ногу так, що він скорше від мене пішов би на „пісок”.

— Давиде! Ти скріпив мене в моїх підозріннях, що ці документи, це чиста брехня. Це неймовірне, щоб гештапівець був у твоїх руках, у руках жида. Таж він одним кив-

ком пальця може позбутися тебе, невигідного свідка його злочинів.

— Не бійся! Він того не зробить, бо я йому потрібний, а ті користі, які з мене має, є більші від страху.

— Користі з тебе, Давиде?! — крикнула Єва.
Засміялася цинічно.

— Чи мало є в світі гоїв? — відповів питанням.

Єва мовчала. Їй здавалося, немов щось зимне, гидкослизьке проповзло по її шкурі.

— Та бачиш, — продовжав Давид, — незалежно від того, хочу саме швидко вирватися звідсіля, щоб не дати йому змоги у свій час мене зліквідувати. Штарк дав мені документи і доручення зголоситися в Букарешті у такого, як він. Та я до Букарешту не думаю їхати, не такий я дурний. Аби звідси, а далі... го... го! Ну, але Єво, без тебе я не поїду, тож дай мені нарешті свою згоду!

Єва сиділа мовчки та вже не бездумно, як перше вона думала над тим усім, що вчула від Давида. Перспектива волі й нового життя була надто приманлива, щоб відкинути її. Але Давид? Вона ненавиділа його. Він був завжди такий грубий у поведінці, нахабний, такий ну, такий, як...

Єва не любила нікого, та коли б їй уже виходили заміж, то краще за Натана. Він спокійний хлопець, культурний і Єва знає, що він любить її, хоч ніколи й словечком не зрадив своїх почувань. Уже краще за нього пішля б. Але Давид? Бррр... З ним жити, бути його жінкою?... Єві була ця думка осоружна, але чи за ціну життя і волі, не можна здушити в собі це почування? Втекти з пекельної дійсності, від жахливої смерти, знущань, — без ніякої жертви... годі. Треба заплатити високу ціну.

Єва зідхнула важко.

— Єво!

— Що?

— Знову мовчиш?

— Ни, вже не мовчу. Хай буде по твоему, — тихо відповіла.

— Єво! — крикнув радісно Давид, простягнувши до неї руки.

Вона відсунулась від нього.

— Коли думаєш починати діло? — спитала.

— Хоча б і зараз.

— Чи треба взяти що з собою?

— Що найконечніше. В Румунії куплю тобі все, що забажаеш.

— Добре. Скажу зараз мамі, хай приготовить собі й мені трохи речей.

— Якто собі і їй? Вона не їде з нами.

— Що? Моя мама має тут лишитися? — спитала обурено.

— Але Єво, я добув лише два документи!

— То виїдемо післязавтра, а завтра добудеш документ моїй мамі.

— Ні! Це неможливе! Зрозумій, що наші папери я ледве добув і то аж тоді, коли показав твою світлину, впевнившись Штарка, що ти зовсім арійський тип. А твоя мама це зразок семітської раси і хоча б мала сто документів, заберуть її і нас з нею. А врешті вона стара, хвора, назначена подагрою, тож куди їй вибиратися в таку дорогу?!

— Без мами я не поїду!

— Єво! Це неможливе!

— Без мами я не поїду!

— Єво, це смішний сантимент. Твоя мама стара, хвора... скільки ще перед нею того життя? Їй уже час вмирати! А ти маєш змогу врятуватись і ти повинна це зробити. Ти така молода, така розкішна! Ах, Єво! Ти сама не знаєш, скільки в тобі чару! Ти не бачила себе, коли ти танцювала, а я бачив! Я ніколи не забуду твоєї „Сальоме”. Коли ти скидала із себе сім різникольорових серпанкових заслон, коли врешті під останньою пробліскувало твое рожеве тіло... Ах, Єво! Яка жага пристрасти була в твоїм танку! В тобі жила справжня Сальоме, шалена, дика, чортівська!... Ні, Єво! Ти мусиш жити! Ти мусиш ще раз танцювати твою Сальоме! І я врятую тебе від смерти. Нема

ціни, немає жертви, якої я не зробив би, щоб ти жила і була моєю!

— То принеси документ для моєї мами, — відповіла спокійно. — Без мами не поїду, шкода твоїх слів!

— Євочко, я пояснив тобі, що це неможливе, а ти не хочеш мене зрозуміти!

— I я пояснила тобі, що без мами не поїду. Ідь сам, я лишуся тут з мамою.

— Hi! Без тебе, Єво, не поїду. Яке мені життя без тебе? Нацо мені мое багатство, мої скарби, коли тебе втрачущу? Я для тебе це все придбав... Hi! Ти пойдеш зі мною! Я вберу тебе в золото, діаманти, перли, — у мене їх стільки, що весь твій одяг прибрав би ними.

— Я не знала, що ти такий багатій! — кепкувала Єва.

— Знаю від тебе, що ціле життя ти добре нуждував, а тепер раптом став власником, мабуть фіктивних, скарбів і мені їх велиководушно жертуєш.

— Не фіктивних а справжніх, — заперечив Давид, — і власними руками добутих. Що вдома я нуждував, це не є брехня, бо мій тато був старе барахло, що лише до божинці бігав, а ніякий гешефтар, тому в хаті була біда. Її я досить зазнав і не хочу більше знати. А тут я не думав так, як інші сконати, але вирватися на волю і жити з тобою вільним життям в багатстві і радощах. До того треба грошей. — Тут Давид простягнув свої пальці так, немов ловив ними золоті монети. — I я добув майно, яке запевнить нам таке життя, якого ти ще не бачила!

— А як добув ти ці скарби?

— Чи у війні їх важко добути? Я „паскував”, ну і добув.

— Інші теж паскували, але не так дуже збагатіли.

— А чи вони тобі признаються? А я признався, бо все мое майно — твоє. Ми лишимо твоїй мамі доларів, діамантів і золота, скільки лише захоче. Ну що ж, згода?

— Hi! Мене і мою маму не купиши. Для неї я, а для мене вона — це найбільший скарб... I, Давиде, лишім цю розмову, вона ні до чого не доведе.

Давид кипів люттю. Він сердито закурив цигарку і нервозно пересував її з одного кутка губи в другий. Його очі набрали лютого виразу, що поволі переходив у жорстокий блиск. Він передумував те все, що йому сказала Єва, і в нього почав виринати плян дії. Губи поволі розхилились у цинічну усмішку, відкриваючи при тому ряд білих зубів, як у дикого хижака.

— Ну, так! Хай буде по твоєму, Єво! — сказав якось дивно. — Завтра добуду документ для твоєї мами і швидко виrushимо у вільний світ.

Він засміявся роблено і Єва відчула щось недобре в його сміху.

Давид встав і підійшов до Єви. Вона стояла непорушно з дивним неспокоєм у душі. Вона знала, що Давид скоче зараз використати своє право її судженого і раптом забажалось їй втекти від ненависного жениха. Та не було часу це зробити, бо Давид, як хижак кинувся до Єви і, не ждучи від неї будь-якого знаку згоди чи ласки, почав цілувати її уста і очі, здавивши при тому струнке, дівоче тіло. Він шептав незрозумілі слова, наче б хотів викинути із себе всю накипілу пристрасть.

Єва запекло боронилась перед насильством, що почуттям глибокої відрази і сорому палило її. Напруживши всі сили, вирвалась з його безсоромних рук і, відчинивши з лускотом двері, вибігла на коридор.

— Єво! — бурмотів, мов п'яний, Давид. — Єво!

— Лиши мене! — кинула крізь зуби, — не час тепер на дурощі.

Вона намагалась бути спокійною, та проте, коли залинила розхрістану блузку, її руки помітно дрижали.

Давид був мов непритомний. Рукою пригладив розкуювдане волосся, сухі губи облизав кінцем язика і тупим зором глядів на Єву. Єва відвернулась від нього, ждучи, коли він піде вже геть.

І Давид зрозумів врешті, що таки найкраще буде піти звідси. А завтра..., о! Завтра Єва буде його! Він навіть не сумнівався.

Вийшовши на коридор, став проти Єви. Вийняв з кишені маленьку коробочку і подав Єві.

— Це тобі, Євусь, дарунок від мене.

Єва не глянула у той бік.

— Ну! Та хоч спитай, що в тій коробочці є!

Єва мовчала.

— Євочко! Глянь, яка краса. — І Давид відчинив коробочку, вийняв з неї перстень і підійшов до Єви.

— Дай свою руку, кохана, це бач, зробимо заручини.

— Взяв у свої долоні її безвільно опущену вниз руку, всунув перстень на її палець і любувався красою чудового блиску, що його кидав великий діамант, у вінку темних сафірів.

— Чи бачиш, Єво, яка краса? А скільки цей перстень коштує!! Але для тебе ніяка, ніяка ціна не є висока. Ти більше варта від усіх діамантів!

Дівчина не дивилась на Давида і не слухала його слів. Чула лише той тягар, що каменем ляг на її душу. Чула холодний дотик дорогої персні, рівного кайданам.

Вернулась до кімнати і замкнула ключем двері. Надслухувала хвилину і заспокоїлась аж тоді, коли голосні кроки по сходах, а дедалі лускіт брами, дали знати, що Давид відійшов. Але рівновага душі не верталась. Ралтовна зміна, що її принесла остання година, порушила душевну апатію, що від ряду місяців важким тавром давила волю й енергію Єви.

Ожила надія втечі з острова смерти-гетта до нового, вільного життя. Та радощів Єва не відчувала. Давид собою знищив усю радість. Єва чула ще на своїх губах, очах і лицах липкі поцілунки. Вона почала холодною водою змивати обличчя, щоб очистити його з тої грязі, яка прилипла до нього.

Умившись, вона легше віддихнула. Положилася на тапчан і заплюсила очі. Нестерпні картини почали настирливо пересуватись перед її уявою... Давид... — де не повернешся, — він, Давид, з масною, цинічною усмішкою.

І... знову він з недобрим блиском в очах, з повними руками золота й діамантів...

— Звідки у нього стільки майна, як він його добув?
— питала себе Єва. — Це якась нечиста справа.

Єві почали приходити різні думки. Вона за останні, предовті місяці стільки бачила і пережила, що вже не вірила у неможливе. Людина так озвіріла, що зробилась спосібною до найгірших злочинів. Чи ж би й Давид?!

Євіне серце почало живо товктися. Дивний страх опанував її.

— Hi!! — крикнула. — Не піду з ним, не хочу волі, не хочу жити за таку ціну, коли мусітиму терпіти його, ненависного. Hi! Хай сам іде, без мене!

По тім рішенню Єва успокоїлась, стягнула з пальця перстень, та почала готовити ліжко до спання. Хтось пробував відчинити двері. Єва насторожено слухала.

— Євонько, відчини двері, — почула мамин голос.

Зірвалася з ліжка й відчинила ключем замок.

— Я забула, що двері замкнені, — сказала, обнімаючи маму.

— Не шкодить, дитинко, не шкодить.

Євина мати була стара, знеможена жінка. Її обличчя було справді типічно семітське. Довгий горбатий ніс виставав з худощавого обличчя; губи, хоч і запались у беззуб'ю, все ж були вигнуті повнотою, прикметною її расі. В покручених подагрою пальцях, тримала пляшку з молоком і пів бохонця хліба. Поклавши це все на столі, вона скинула з голови хустку, зложила її рівненько, та сковала до поліці.

— Була я у Ханьки, — говорила. — Вона купила десь молоко і трохи мені відступила. Ходи, Євонько, вип'еш молока, ходи. — І стара, наливши у склянку молока, подала Єві.

— Спасибі, мамочко, я не голодна, випий краще сама.

— Що значить не голодна? З'їси кусень хліба та напийся молока, його ми ніколи не бачимо. Молоко це великий „raritas”. Пий Євуню, пий, щоб набрати трохи сили.

— Ох! Сили!... Навіщо вона мені?!

— Ой! Що ти кажеш, дитино?! Здоров'я це найважніша річ.

І стара, покашлюючи, краяла у тоненькі скибки чорний хліб, та укладала їх на тарілці. Єва приглядалася мамі. Вона якось боляче посміхнулась.

— Бідна мама, — думала, — їй важко звикнути до тієї дійсності, що ми засуджені на смерть і вона марить ще про здоров'я. Сердечна мама! Яка жахлива її ста рість! І нікому їй помогти. — Єва мовчки пила молоко. Важкі думки обсіли її голову. Та раптом вона різко встала з крісла, підійшла до мами, та почала ціluвати її руки.

— Та ж я це можу зробити! — майже крикнула.

— Що таке, дитинко? — спитала мати.

— Мамусю! Знаєш що? Ми вирвемось звідсіля на волю. Ти і я.

Стара мати здивовано дивилась на Єву, не розуміючи чому річ. Вона занепокоїлась.

— Євочко, ти мабуть хвора, чи не маєш ти гарячки?

Підійшла до доньки та поклала руку на її чоло, хита ла головою.

— Ой, гаряче воно, розпалене! Дитинко, іди до ліжка, бо ще направду заслабнеш.

Єва розсміялась.

— Ні, мамочко, я зовсім здорова, не турбуйся мною. Це правда, що я сказала. Не пізніше двох днів, ми покинемо гетто і підемо у вільний світ.

— Ой, Євуню, в тебе гарячка! — бідкалась стара. — Йди швиденько до ліжка.

— Добре, мамусю, добре, вже йду до ліжка, а завтра будемо виряжатись у далеку дорогу до волі.

Єва почала поволі роздягатися до спання. Мама вми вала марненький посуд і, зиркаючи на Єву, бурмотіла під носом.

— От нещасна дитина! Фантазує в гарячці про те, що найбільше болить — брак волі. Вирватися звідси... гм... а може? — І стара задумалась.

**

Сьогодні Натан скорше вернувся з праці. Завжди йшов разом з Євою, але сьогодні він мусів перевозити бюрову обстановку до нового будинку і тому прийшов додому сам і дещо скорше як звичайно. Те, що застав в гетто, наповнило його жахом. Знову майже сотня жителів гетта, пішла на смерть. Та найгірше те, що всіх забрано з певного і дуже добре замаскованого сковища. І знов у той час не було там ні одного багатія. Останнє сковище було дуже вдало зроблене і німці самі ледве чи потрапили б до нього. Натанові почали приходити різні думки, які жахом огортали його душу.

Здалеку побачив Єву. Ішла поволі, втомлена працею і довгою, пішком відбутою дорогою.

- Добрий вечір Єво, щасливо вернулась?
- Зараз, так, та що буде за годину, не знаю.
- Думаю, що по сьогоднішнім погромі, деякий час буде спокій.
- Що?! Знову напад? Чи багато взяли?
- Близько сотні і знову самих бідаків. Викрили сковище в сьомому баракі.
- Що? Знайшли це сковище?!
- Так, і то, не шукаючи навіть. Так як всі останні рази.
- Натане, може це припадок?
- Ні, Єво, це наглядна зрада. Німці навіть не завдають собі труду шукати захованіх по сковищах. Вони йдуть так, як мали б нарисований плян.
- Ох, Натане, це було б жахливе!
- Так воно є, Єво, не знаю лише, хто є тим зрадником.
- Хіба хтось з наших міліціянтів?
- Ні, вони про це сковище не знали. Перед ними ми всі є дуже обережні. Тут є хтось, хто був втасманичений у нашу роботу, а зрадивши тайну, забезпечує своє життя, но і... гм... Подумай, Єво, чи воно не є замітне, що саме у той час, коли сковище паде жертвою, — а це вже не перший

раз, — нема в ньому багачів, які ще попереднього дня там були? Чому саме тоді вони сидять в інших сховищах?

— Не розумію.

— Поясню тобі, Єво. Є зрадник, що інформує гештапо про якесь сховище, а рівночасно, за високий бариш, остерпігає багатіїв, щоб до цього сховища не йшли. Це моя власна концепція, але мені здається, що вона правильна.

— Але ж, коли б так було, як ти кажеш, то ті, що знали б про небезпеку, повідомили б других.

— Навіщо? Коли б сховище було порожнє, масакра пішла б індивідуально і багатії могли б теж попасти під кулю. Хай біднота наситить кровожадного молоха, а багатії врятаються.

— Наташе! Це жахливе! Чи ми аж такі підлі стали і боягузи? Без спротиву йдемо на заріз. Скажи, чому? Коли гинути, то хай би хоч одного ката потягнути з собою. Нема рятунку для життя, так хоча б честь врятувати. Та ще й те, що ти кажеш! Не хочеться вірити, до чого ми докотились. За продовження свого марного життя, може на кілька днів, спокійно дивимось, як мордують тих, яких ми могли врятувати. Наташе! Як мені боляче і соромно!

— І мені теж, Єво. Я нераз питав себе, що нам робити. Чи дальнє пасивно йти на смерть? Я пробував говорити з деякими молодими людьми. Та що ж, кожен думає лише про себе, може удастся йому перетривати грозу дня і він нічим не хоче рискувати. Нема у нас героїв, Єво.

— Але є зрадники.

Єві раптом стало ясно. Зрозуміла вже все, але це зrozуміння вдарило в неї, мов грім.

— Наташе, зайди до мене, поговоримо ще трохи. І ще одне прохання до тебе, коли б... — вона завагалась — ну, коли б прийшов Давид... дуже прошу, не відходи, не лишай мене саму з ним. Добре, Наташе?

Ната уважно дивився на Єву.

— Добре, Єво, — коротко відповів.

Та ні в тому, ні в другому дні, Давид не прийшов до Єви. Аж за три дні, не стукаючи навіть у двері, з певною

себе міною, увійшов у кімнату. Єва сиділа з мамою при столі і пила чай.

— Добрий вечір, — привітався.

— Добрий вечір, — відповіла мама. Єва мовчала.

— Ну, Єво, виклопотав я все потрібне. Тут є третій документ, — вказав рукою на портфель.

Єва мовчики хитнула головою.

— Що ж, не тішишся? — спитав приязно. — Можемо швидко вибратися в дорогу.

— Коли? — спитала тихо Єва, не підвівши очей.

— Думаю, що за кілька днів.

— Чи не краще зараз?

— Ну, не можу ще так скоро. Маю ще багато справ полагодити.

— Чи вони аж такі важні, що рискуеш нашою безпекою? — спитала.

— Який тут риск? Напевно деякий час буде спокійно по останньому нападі. Нема чого боятись. А врешті, ми, як працівники, не підпадаємо під чистку.

— Не знати, як довго.

— Про те нема що думати. До того часу ми, Єво, будемо вже далеко.

Стара Шнебергова сиділа на низенькім стільчику, прислухаючись розмові. — Чи вони говорять про втечу з гетта? — думала. — Єва говорила тоді, в гарячці, мабуть, говорила щось про втечу, та чи ж би тепер справді сталося ось таке? Старій не хотілося вірити.

— Про що ви, Давиде, говорите? — спитала.

— Про наше щастя, пані Шнебергова.

— Щастя? Яке тут щастя може бути?! Душимося в малих клітках, в голоді і холоді, смерть наступає нам на п'яти, і про яке тут щастя говорити?

— Не довго вже, пані Шнебергова, не довго. Ще кілька днів і будемо вільні.

— Що?! Чи німці втікають?

— Ще ні, хоч і воно швидко прийде, та покищо ми втікаємо.

— Хто такий „ми”?

— Ну, Єва, я і ви.

— Йой, та що ви таке говорите?!

— Правду говорю, — відповів голосно Давид, — але... шаа! Нікому про це ані слова.

— Та що ви! Про такі речі не то говорити, а й думати не можна. Хай би хто почув, то відразу відвезли б на пісок.

— Ну от бачите, а тепер, добраніч, пані Шнебергова, готовтесь в далеку, далеку дорогу, та спіть спокійно. Єво, — спитав, — завтра йдеш до праці?

— Чому питась, Давиде, ти знаєш, що ходжу туди щодня.

— Знаю, та я спитав, чи йдеш туди, де завжди, може я встиг би вступити до тебе.

— Іду туди, де все ходжу, а вступати по мене нема тобі чого. Сама знаю, як до ґетта зйти.

— Як зйти, то всі знаємо, але вийти — знаю лише я, Давид. Чи не так, Євоночко? Ха, ха, ха... — сміявшася вдавано.

Єва не дивилась на Давида, вона закусила губу з такою силою, що аж крапля крові виступила на ній.

— Добраніч, Єво. Добраніч, пані Шнебергова.

— Добраніч, — відповіла стара жінка. Єва мовчала.

Важко було Єві рано встати з ліжка. По першім, твердім сні вона пробудилася і не могла вже заснути. Кошмарні думки снувались по голові, відганяли сон з очей, розбиваючи нерви до краю. Вона не думала вже про вільне життя, а навпаки, їй здавалося, що якийсь невидимий ланцюг щораз більше її сковує і не дає вирватись з блудного кола. Якісь злющи дуки душать її горло і тягнуть у провалля. Хотіла засвітити свічку, але боялася збудити маму. Так пролежала до ранку, коли перший гудок будив робітників.

Встала з тупим болем голови.

Мама поралась біля сніданку. Вона була усміхнена й рада. Подала донці чай і скибку хліба, та погладила ніжно

її золоті кучері. Єва мовчки ковтала хліб, попиваючи його чаєм з сахариною.

— Чому така мовчазна, Євуню? — питала мама.

— Голова трохи болить, — відповіла Єва.

— Це із вражіття. Я, Євуню, цілу ніч не спала з радості по вчорашній новині. Бог ласкавий звільнить нас з того пекла. Мені дурниця! Я стара, вмирати вже час, але ти, моя квіточко... тобі треба жити і то гарним життям, в добрі й достатках. Я вже все подумала, як то ми улаштуємо наше майбутнє життя і яке воно буде гарне. — А знаєш, я того Давида чомусь не любила, та тепер бачу, що він добрий хлопець. Що він за тебе подумав — не диво, бо він тебе любить, це я вже давно завважила, але що і за мене не забув, це вже не будьщо, це знак, що він добра людина.

Єва мовчки скінчила снідати. Їй сьогодні було так важко! Найрадше лишилася б дома і нікуди не йшла, та ба, цього їй не вільно зробити. От знову гудок голосить час відходу до праці. Встала, поправила на собі одяг і обіймивши маму цілувала її пооране борознами обличчя.

— Будь здорована, мамусю, і жди мене увечорі

— Іди, дитинко, та щасливо вертайся.

Єва відчинила двері і ще раз обернулась до матері.

— Па! Мамусю моя!

— Пращаї, моя квіточко золота! — I очі старої матері з безмежною любов'ю гляділи на єдину свою живу ще дитину.

Єва замкнула двері і швидко збігла по сходах. З її очей спливали печучі слізози.

**

Коли увечорі Єва верталась з праці, зустріла біля брами ґетта Натана. Він ждав на ней. Його обличчя було сіре, губи зциплені. Мовчки взяв її за руку і затримав у ході. Єва дивилася на нього здивована. В його очах побачила щось, що затривожило її.

— Що сталося, НатаНЕ?
— Єво!
— НатаНЕ, кажи що сталося?!
— Щось жахливе!!
— Що?! — крикнула.
— Єво! Єво, скріпі себе! — просив НатаН.
— НатаНЕ!... Мама?!

— Так, Єво.
— Що?!

— Взяли.

— А-а-а... — Єва мов підкошена впала на руки НатаНа.

Коли очуяла в ліжку, біля неї сидів НатаН. Спершу дивилася бездумно перед себе, несвідома ще дійсності, та коли думка ожила і жахлива правда дійшла до її свідомості, заридала голосно, розпучливо.

НатаН тримав її руку в своїх долонях і не вмів знайти слів потіхи. Які там слова могли зменшити біль нещасної дівчини?! Хай слізми виплаче його, яони одинокі лишились їй.

Судорожно здригалось тіло Єви, і хоч плач стихав, біль не малів, він лишився в скривавленім серці. НатаН гладив руку Єви, що колись така ніжна і біlenька була, сьогодні від твердої праці, порізана гострими борознами.

— Годі Єво, нічого не вдіеш, це наша доля і її нам не минути.

— Чому це сталося, НатаНЕ, чому, яким правом? Я працюю і досі рідня тих, що працюють, була бережена від погромів.

— Та, дорога Єво, це вперше забрано маму робітниці, дотепер того не бувало.

— Кого ще взяли?

— Нікого, Єво, тільки твою маму.

Єва зірвалася з ліжка і сіла проти НатаНа.

— Якто, нікого не взяли?!

— Ні, нікого більше. Прийшов гештапівець і казав викликати, Розу Шнеберг. Ніхто не догадувався лиха, тому, що ти працюєш. Коли б хто подумав, що є якась не-

безпека, сказав би, що її нема і було б на тім скінчилося. Та нікому і в думці таке не було. Коли мама прийшла, казав їй іти з собою. Міліціонер Мордко пояснив, що ти працюєш і твоя мама підпадає під закон охорони.

— Так, — відповів гештапівець, — але стара знана паскарка, і тому її арештую.

— Перед брамою ждало вантажне авто з різними дельквентами, от і її туди завели. Те все розказав мені Мордко.

— Якто, моя добра мама паскарка?! Це якесь непорозуміння, зараз іду до шефа.

— Шкода заходу, Єво, це вже запізно. Мами нема вже в місті, бо авто поїхало за рогачку.

— НатаНЕ, я сходжу з ума, мені мішається в голові, я нічого не розумію. Але, чекай, я мушу це розчовпати... чекай... зараз... НатаНЕ, мені прийшла думка... не знаєш?... Та куди тобі знати, тебе тут не було... Ох, НатаНЕ, це жах!

На другий день, Єва мусіла піти знову до праці, так як кожного дня, тільки ніхто не приготовив їй сніданку і ніхто не благословив на щасливий поворот. І коли виснажена працею і голodom вернулася вечером додому, не привітали її добре, вірні, мамині очі. Сусідка Рифка принесла їй тарілку теплої юшки. Єва на силу проковтнула кілька ложок юшки, подякувавши Рифці за її добре серце.

Не знімаючи одягу, положилася на тапчан. Чекала на Натана. Хтось увійшов. Побачила, що це Давид. Підвела-ся з тапчана. Давид стояв проти неї з жалібною міною.

— Як мені прикро, найдорожча, що тебе зустріло та-ке горе. І хто б то подумав, що вони щось таке зроблять! Як би я тут був, напевно не було б це сталося, та на лихо, цілий день я був так зайнятий, що вернувся сюди перед самою „шперою” і аж тоді довідався, що тут скоїлося. Хотів негайно зйти до тебе, але сказали, що ти хвора.

— Ні, я не була хвора, хтось тобі збрехав, як і німцям збрехав, що моя мама паскарка.

— Та що ти говориш?! Хто міг би таке щось зробити?! І який кому з того хосен?

— Видно, комусь заважала моя мама і хотів її позбутися.

— Нісенітниці! Кому могла заважати людина, такого доброго серця, як вона була? Кому вона шкодила? Я любив її як рідну. І розумію, як ти бідна Єво, терпиш. — Давид потягнув пальцем по своїх очах.

Єва холодним зором дивилась на Давида. Він опустив очі, схлипуючи тихо.

— Вибач мені мою слабість, — говорив. — Не личить мужчині плакати і мені соромно перед тобою, але те все зробило на мене страшне враження.

— Розумію тебе і не дивуюсь, — кинула коротко.

Він усміхнувся і присів біля неї. Вона відсунулась різко.

— Чого ти, Євочко, чому утікаєш від мене?

Мовчанка.

— А нам треба поспішати в дорогу, бо бачу, що тут щораз гарячіше робиться.

— Бойшся за себе?

— За себе і за тебе, Євочко. Нащо нам довше ждати?

— Авже ж, — відповіла сухо.

— От, бачиш, ти мудра дівчина.

— О, так!.. Ага, пригадала собі, ага... покажи но мені мій новий „аусвайс”, щоб я добре вивчила, що в ньому є.

— Розуміється, треба на пам'ять усе добре знати.

І Давид, вийнявши з портфеля дві виказки, подав їх Єві. Вона, здавалося, цікаво читала.

— Ерна Міллер... Гайнріх Міллер... гм, все добре подумане..., а дай мені ще мами виказку.

Давид на мить завагався, але зараз почав шукати в портфелі.

— Та вона тут, у портфелі, але ж тобі її вже не треба.

— Дай мені, подивлюся, — і, не ждучи, вирвала портфель з рук Давида.

Висипала на стіл всі папери і почала переглядати їх. Але дарма, маминої виказки не було. Зібрала всі папери

разом і, пірвавши їх в куски, шпурнула ними з усієї сили в Давидове обличчя.

— Що з тобою, Єво?!

— Негіднику! Геть звідси! Ти вбивнику, гаде, зраднику проклятий!

Він намагався опанувати себе і її та голосним сміхом закричати її слова-крик.

— Ти збожеволіла, Єво!

— Так, я збожеволіла! Але ще не так, щоб не пізнати, хто ти є! Ти обманув мене, що подбав для мами виказку, а тимчасом обдумав, як позбутись її. Ти негіднику, ти німецький погною, ти вбивнику сотень людей, ти... ти зраднику! Геть з моїх очей... Геть!! — кричала Єва і, як грізна Юдита, наступала на Давида.

Страшні були її очі. Давид не видеряв їхнього погляду і, втягнувши голову в плече, поступав до дверей, та швидко зник за ними. Йдучи вулицями гетта, Давид цинічно всміхався до своїх думок.

— Посердься, посердься, — думав про Єву, — я почекаю, аж ти проситимеш моєї ласки. Ха-ха-ха! Ти думала, що везтиму із собою її, старе барахло. Ой немудра ти, Єво! Тебе хочу і буду тебе мати!

Життя в гетті плило по давньому. Одні йшли до щоденної праці, другі якнайменше показувалися на очі більшим.

Вночі затихло все життя, та лише позірно. Під землею йшла важка праця, тим важча, що вели її люди, втомлені цілоденною гарівкою при будовах, у майстернях, пральнях тощо. Але ніхто не відмовився, кожний виконував свою чергу, хоч падав від утоми. Зате підземні сховища, довжезні коридори з водопроводами, світляним струмом, з припасами харчів, стали реальною дійсністю, яка давала запоруку багатьом перетривати критичний час, що добігав уже свого кінця.

Щораз частіше заїздили вантажні авта перед браму гетта, щораз менше людей було на вулицях міста смерти. Зникали діти з матерями, молоді люди, вчені, визначні

громадяни. Вони жили вже в підземеллях. Коли ж наступ пішов і на тих, що виконували працю за межами гетта, забракло і їх. Вони теж жили у сховищі. Поліція вже не орієнтувалась, живуть ще ті люди, чи вже їх повбивано.

Давид не жив уже в гетті. По тім, як виявилися його злочини і зрада, не був певний свого життя. Показалось, що здогади Натана були вірні. Багатії дорого платили Давидові за своє життя.

Коли це все виявилось, Давид не приходив до гетта, хіба в товаристві гештапівців, уже як явний їх слуга. Приходив бутний і, цинічно посміхаючись, асистував при виборі на смерть і то тих багачів, від яких раніше брав гроши, а які, рятуючи себе, віддавали на смерть співжителів гетта.

Всі дивувалися, чому Давид ще приходить до гетта, але вони не знали, що він ні на мить не перестав думати про Єву. З упертістю, питомою його расі, не перебираю у засобах, щоб, відшукавши Єву, здобути її. Але Єви не було. І до праці не ходила, і в гетті її не було. А він так хотів бачити, як німець забере її у вантажне авто, а він, Давид, вирятує її від смерті. Ах! Це був би тріумф! Але Єви він уже більше не побачив.

Прийшли чорні дні і ночі на дітей Мойсея. Прийшла остаточна ліквідація гетта. Не було вже вибору, йшли на смерть останки жителів, включно з міліціянтами. Опустіли domi, замовкли гомінкі колись від дитячих голосів вулиці, лише час до часу лунав пронизливий крик катованої людини, яку знайшов німець у принагіднім сховищі.

Останній день існування гетта був кошмарним днем. Поліція бігала по цілім гетті, вишукуючи останні жертви. Не було вже кого шукати. У вантажному авті було з десять старих людей.

Давид водив очима по всіх стратенцях, шибав по всіх, знаних йому сховищах, чей знайде Єву, та дарма. Не знайшов.

Опришки, вернувшись з розшуків, готовилися до від'їзду.

— А ти чого тут стоїш? — крикнув один із них до Давида.

— Пане Штарк, та то я, Давид Екштайн.

— Знаю, псе, знаю, що ти і хто ти є, марш на грузовик!

— Та що ви, пане Штарк, ви обіцяли...

— Мовчи, жидівська собако! Маррш!

Давид почав дрижати всім тілом, впав на коліна, обіймив чобіт Штарка і, скиглючи мов собака, благав у каталаски.

— Пане Штарк! Даруйте мені життя, я вам вірно служив. Ви обіцяли мені волю, я вам добре заплатив...

Не докінчив. Важкий чобіт з розмахом ударив в обличчя зрадника. Під силою удару, Давид повалився на землю, а з розбитого рота спливала кров.

— Беріть його! — крикнув до опришків Штарк.

Тверді руки, пірвавши зімлілого, з розмахом кинули його як колоду до вантажного авта.

З відразою відвернулися від зрадника останні жертви гештапівських рук.

* * *

Мертвaтиша панувала в колишнім гетті в той час, коли ціле місто гуділо моторами авт. Врешті і вони затихли, — відворот німців завершився.

А з підземель бувшого гетта вийшло кільканадцять десятків живих мерців. Були між ними Нatan і Єва.

Немезіс

Микола не нарікав на долю. Не можна сказати, що його життя пройшло гладенько, без ніяких потрясень. Бувало іноді дуже важко перебристи крізь труднощі обставин, головно в часі війни, та ще більше по війні, але він завжди умів знайти спосіб вийти із складних ситуацій.

Людина суврої моралі не похвалила б його, чи пак засоби, якими Микола перескачував життєві труднощі, та Миколі було б це байдуже. Він мав свій власний погляд на ці справи, не робив собі ніяких докорів совісти, бо був переконаний, що обставини треба нагинати до себе всіми засобами, дарма, — до вподоби це кому, чи ні. Коли треба хитрощів, чи підступу, — хай буде, а коли і це не поможе, то хай... та про це згодом.

Микола не любив розказувати другим про те, яким способом він поборов таку чи іншу трудність, а просто впевняв усіх, що народився в „чіпку” і має щастя.

До такого висновку дійшов Микола тоді, коли зустрівся віч-на-віч з людиною простою, але вперто-твердою. Це був батько його дружини Орисі.

Микола знав Орисю від дитини, бо обоє жили в малім містечку недалеко Станиславова. Любов між ними почалася тоді, коли Микола, по кількарічнім побуті на студіях за кордоном, вернувся додому. Орися за той час розцвіла мов плисна квітка. Микола ніяк не хотів вірити, що з тієї худощавої дівчинки виросла така краля. Ну, і закохався в ній. Орися, у той час вісімнадцятилітня, теж закохалася в Миколі. Здавалось, що все в порядку, бо коли двоє любляться, то чому їм не одружитися? Та тут своє слово сказав батько Орисі. Воно було коротке — „ні”!

Батько Орисі був міщанин-багатій і він вирішив, що женихом його одиначки може бути лише адвокат. Що ж, він був людина проста, годі йому дивуватись, але ця його ідея була для молодят важким ударом. Микола не був адвокатом, а просто студентом політичних наук. Не маючи грошей, мусів занехаяти свої студії і вертатися додому.

— За такого „голодранця“ моя одиначка не піде, — говорив Орисин батько.

А однак... прийшла війна, а з нею такі зміни, що переконання старого батька почали хитатись у своїх основах. Він на власні очі побачив, що з адвокатами таки нічого не вийшло, іхне становище змінилось і значення змаліло.

Микола вміло використав заломання батька Орисі і вдруге просив його згоди на одруження з Орисею. Коли ж і Орися вперто відкидала залишання інших, старий уступив, але з одним застереженням: що Микола добуде стільки грошей, щоб забезпечити його одиначці вигідне, а то й багате життя.

— У війні, — казав, — легше зробити гроші, як у мирний час. Я свої маєтки довго і важко збирав для Орисі, але вона те все дістане аж по моїй смерті, скорше ні шага!

Микола добув досить грошей і ось нині Орися стала його дружиною. У них є синок, вони живуть щасливо, вони вже й багаті. Гарненький, чепурний дім, в гаражі стоїть нове авто, працю мають добру, — і тут, за океаном, живуть спокійно, щасливо.

Одну турботу мав Микола, а саме: Орися мусить ще деякий час працювати в пральні і то у вечірніх godинах. Справді, вона і не мусила б працювати, бо те, що Микола заробляє, вистачає на вигідне життя, але ось купили нове авто і треба ще сплатити довг. Ну, але це вже недовго, ще пару місяців і Орися буде займатись тільки домом.

Як то воно добре, вернувшись з праці додому, застати свою Орисю усміхненою, щасливою, — сісти з нею і Лесиком до вечері, поговорити спокійно, відпочити... А приспавши Леся, піти на прохід, чи до кіна... так добре було б!

Сьогодні, як і кожного вечора, Микола сам у хаті. Лесь у пластовому таборі, Орися в пральні, а він сам із своїми думками. На лиxo, навіть вийти не можна, бо збирається на бурю. День був такий гарячий, душний, що буря напевно буде.

Микола прибрав кухню. З'ївши вечерю, помив та поскладав до шафи посуд, поправив на столі квіти у скляній вазі і подався до світлиці. На столі лежали часописи. Взяв один, сів вигідно на м'якому фотелі і почав читати. Хоч не було ще пізно, мусів влучити світло, бо хмарами сповите небо творило враження ночі. Микола виглянув крізь шибку вікна. Темні, фіолетно-чорні хмари, сунули із-за далекого обрію. Листя дерев почало тремтіти від того, невловимого ще для людського вуха, шуму вітру, що десь здалека гнався на місто.

— Буде буря, — думав Микола.

І справді не треба було на неї довго чекати. Вже не лише листя, але й цілі пні дерев починали рухатися щораз швидше, хилитись щораз нижче. Курява на вулицях почала туманом зриватися вгору. Олив'яні хмари вже не пливли, а швидкою навалою закривали небосхил. І от, знев'я засвистало, защуміло і, мов табун хижих звірів, завило. Це роз'юшений буревій гнався на розпалене жарою місто.

В одну мить потемніло ціле місто. Ніч налягла на нього. Дощ несамовитою зливою звалився на землю. Вершки дерев під натиском вихру гнулися майже до землі. Зломані гілляки з тріскотом опадали на дахи хат, шибки вікон з дзенькотом сипались на долівку, — здавалося, прийшов кінець світові.

Навіть старі люди не пам'ятали такої несамовитої бурі, що розшалілася цього вечора. По правді, важка цілоденна спека, що під вечір позначилась душним повітрям, не ворожила нічого доброго, але такої громовиці, такого буревію з блискавками і громами, таки ніхто не сподівався.

Вулиці опустіли. Навіть поліцаї, що мали у той поганий вечір службу, стояли в брамах домів, заховані в

від вітру й дощу, що з голосним лускотом лляв на асфальт вулиць. Порожні автобуси стояли там, де затримав їх брак сили, що порушувала їхні мотори. Гук громів зі свистом дикого гурагану та шумом дощу, творив несамовиту симфонію, що наводила жах на жителів міста.

Та ось одною з головних вулиць, просувається повільно авто. Невгаваючий дощ затемнює яскраве світло рефлекторів і тому відважний шофер, єдиний в авті пасажир, обережно кермує мотором. Завернувши в одну з бічних вулиць, він щасливо доїхав до мети — невеличкого дімка в північній частині міста.

**

Микола неспокійно ходив по кімнаті. Неспокійний був за Орисю. Хотів говорити з нею, але телефон не діє, ма-буть, порвані дроти. Не знов, чи там, у пральні, все в порядку. Хоч сам себе переконував, що чайже там нічого не могло статися, а за дві-три години Орися буде вже тут, — дивний неспокій опанував його.

— Як гістерик піддався під вплив бурі, — сміявся із себе.

Знову взяв часопис і намагався його читати. Хоч пе-ребіг очима пів шпальти, не знов, що в ній написано.

— Нічого не вийде з читанням, — сказав уголос.

Відкинув часопис, папір із шелестом впав на м'який килим.

Микола заплющив очі, немов би хотів задрімати. Думки снувалися в голові. Якісь спомини прилинули.

От він, син українських бідняків. У міській польській школі „паничики“ висмівали його полатані штані і діраві чоботи. У нього витворився комплекс меншевартости, а з цим і досада. Чому саме він не є також „паничиком“? Вчився добре, але ненависні „паничики“ мали завжди перші місця, а не він.

У вищих клясах ще більше відчував цю велику різницю, що лягла між товаришами і ним. Дорівняти їм у

всім, — в одягу, поведінці й гулянках, було його найбільшим бажанням. Він швидко зрозумів, що те все можна робити тільки багатому. О! Він мусить здобути відповідне становище і гроши!

Гроші стали метою Миколи і він постановив цю мету осягнути за всяку ціну.

В тому часі, коли він заздрісним оком дивився на інородців-паничіків, зовсім не цікавився життям товаришів-українців. Він знов, що їхні зацікавлення відбігали далеко від його власних. Вони, юнаки-українці, потайки говорили про якусь там ідею націоналізму, про революцію, що до здійснення її треба жертвувати всі свої сили, все найцінніше, включно з власним життям.

Миколі це ніяк не відповідало. А що вже говорити про переслідування поліції, яка постійно стежила за гімназистами-українцями, а то й не одного з них арештувала. Попасті в тюрму оттак нізащо, за якийсь там утопізм... ні! Це чисте безглуздя і нічого більше.

Здобути гроші, а відтак значення і можливість вигідного панського життя, от що було ідеалом Миколи.

І Микола, заціпивши зуби, взявся до праці. Заробляв лекціями і, хоч як кортіло купити собі кращий одяг, не зробив цього. Ходив у „цайгових”, все чомусь закоротких штанах, а всі зароблені гроші відносив до банку. По матурі дістав працю в кооперативі, і хоч яка маленька була його платня, але гроші зумів щадити. Коли ж померла його мати, продав хатину з городом і з тими грішми виїхав за кордон на студії. Там набрав товариської оглади, певности себе, і врешті став „паничіком”. Проте студій не закінчив, бо таки не вистачало грошей і тому повернувся додому. І тоді закохався в Орисі.

Орися... війна... гроші.

Так, роздобув гроші... а там далі... Микола зірвався з фотеля і почав нервово ходити по кімнаті.

— Геть, прокляті думки! — крикнув.

На дворі буря не вгавала.

Микола нечув, як перед його домом затрималося авто.

Шум вітру і дощу, лускіт громів заглушили гук мотору. Стрепенувся, коли задзвонив дзвінок біля дверей. Переїшов кухню, малий коридорчик і відчинив двері. Перед ним стояв Фйодоров.

Микола зразу пізнав його. Йому прийшла охота застріснути двері перед небажаним гостем, та цей мабуть відгадав думку Миколи і швидким рухом просунувся в коридор.

— Ви певно не надіялися такого гостя? — спитав, усміхаючись, холодно.

— А вже ж, що ні, в таку погоду?!

— Саме найкраща пора на відвідини, коли не хочеш, щоб тебе другі бачили... Та й дощ, хай його чорт! Перебіг від авта два ярди, а ввесь мокрий.

Зняв зі себе нагортку і повісив на кілок. Рукою пригладив мокре волосся.

Микола мовчки йшов до кімнати, Фйодоров за ним.

— Ну й харашо тут у вас, значить добре вам живеться.

— А вже ж, — відбуркнув Микола. — ...у вільній країні добре живеться, не так, як у вашім раю.

— Ха-ха, — засміявся Фйодоров, — ви там не були, то звідки ж вам знати, як у нас живуть люди? Та хай там, як повернетесь на родіну, самі побачите, що воно не так, як вам здається.

— Ну, я вже напевно на вашу „родіну” не повернусь!

— Чому саме? А ось мені доручено переконати вас у цьому, що вам необхідно треба вернутись до СССР.

— Що?! Я до большевиків?!

— Ну-да! Ви, Микола Петрович, саме ви найкраща людина, щоб туди поїхати.

Микола дивився на Фйодорова і йому так хотілося заїхати п'ястуком в його нахабну пику, але стримував себе і мовчав.

Фйодоров сів напроти Миколи, закурив цигарку. Мовчали оба. Миколі було забагато тієї мовчанки.

— Говоріть, Фйодоров, чого ви прийшли?!

— Я вам сказав.

— Жарти.

— Ні, правда! Ви з вашою сім'єю виїдете до СРСР — до Союзу.

Микола зірвався з крісла.

— Ви нахаба! Коли не хочете, щоб я взяв вас за обшивку і викинув за двері, так гоніть звідсіль — до чорта!

Фйодоров, солодко усміхаючись, дивився на Миколу. По хвилині таким же солодким голосом відізвався.

— Ви, Микола Петрович, дуже прудка людина, гаряча мов огонь, що будьчого спалахне. Коли б ви трохи спокійніше поводились, не витрачали б марно нервів. Там, у Германії, ви були згідливі й лагідні, мов ягня. І ми так любенько, харашо додоговорилися. Я вам стільки доброго зробив, а ви мене сьогодні лаєте. За добро треба заплатити.

— І я своїм підписом заплатив, а тепер досить!

— Ну, я не скажу, що досить. Коли ви сьогодні втішаетесь щасливим, родинним життям, то — чия це заслуга? Моя! Я ж вам гарненько привіз вашу дружину і сина літаком аж до вас, в Германію. Коли б не я, ви сиділи б сам один, а ваша дружина і син тисячі миль від вас, в ССР, якого ви так не любите. Ну, а як було з виїздом за океан? Хто придбав вам спонсора? Я! Хто помог вам дістати візу? Я! А ви? Чим ви відплатилися? Підписом на куснику паперу.

— Я тоді і чортові душу був би відписав, щоб вирвати з ваших рук дружину і сина..., але тепер...

— О, я вірю вам, та все ж той папір з вашою згодою і підписом є в моїх руках, а там написано...

— Знаю, знаю, — перебив Микола, — та я й на мить не думав вам служити.

— А все ж таки служили і то навіть добре.

— Я?!

— Так, ви, Микола Петрович, ви чудесно виконали наші доручення.

— Ви плетете дурниці, Фйодоров, від нашої зустрічі в Європі я вас вперше бачу.

— Не шкодить, я сам недавно покинув Європу, але

мої люди тут, не забули про вас. От, Іван Григорович, ваш друг, умів вас так переконати і так дорадити, що ви у всьому виконали успішно роботу для нашої справи.

— Поперше, Іван Григорович не є ніяким моїм другом і жадного впливу на мене не мав і не має. Те, що ми дискутували на різні теми — не має ніякого значення.

— Навпаки, навпаки, має значення і то не абияке, бо саме те, що в дискусіях подавав вам Іван Григорович, треба було перевести в дію і ви це чудово зробили. Нашим завданням було, розбити організацію ворожої нам групи людей. Ви за порадою Івана Григоровича увійшли до тієї організації, здобули там довіря і, саме по вказівках Івана, ви чудесно довели до роздвоєння внутрі організації. Це послабило дію ворогів Советського Союзу, послабило їхні позиції на міжнародній арені, — а це для нас саме головне. Отже ви зробили нам велику прислугу.

— Нічого я для вас не робив, а коли робив що, то не ради вас, а з власного переконання, що саме так є правильно.

— Да-да! Воно харашо! Я знаю, що ви робили це з власного переконання, а все ж це ще більша ваша заслуга. Тому ми хочемо вас забрати до Советського Союзу, як нашого чоловіка, бо нам таких, як ви, дуже треба. І будьте левні, що вас відповідно нагородять за вашу працю.

— Чорта нагородите, не мене! — не панував уже над собою Микола, — і забирайтесь негайно з моєї хати!

— Успокійтесь, Миколо Петрович, — відповів Фіодоров і в його голосі прозвучав тон, який аж ніяк не був лагідний. — Коли я говорю з вами спокійно, вам нічого ще хвилюватись. А врешті, я не хочу від вас нічого неможливого. Я хочу, щоб ви з сім'єю виїхали до Советського Союзу, бо нам на тому залежить і то дуже. Не думайте, що заберемо вас насилу. Нізащо в світі! Якщо ми хотіли б вас насилу взяти, не бачили б ви мене тут і вірте мені, — тут він засміявся, — зробили б ми це так, що й чорт не знати би, що з вами сталося. Та нам того не треба. Нам треба, щоб ви перед західним світом заявили, що хочете вертатись у

свою батьківщину. Розумієте, в чому річ? Це для нас дуже важне, коли така людина, як ви, член ворожої організації, скоче явно-славно зірвати з Заходом і вернутись до Советського Союзу. Цілий світ знатиме про те. А що й казати про ворожу нам організацію?! Це положить її на лопатки, вона прямо розлетиться! Ха-ха-ха! Думаю, що ви розумієте мене??!

Микола вже не панував над собою. Він кинувся до Фйодорова, та цей мов кіт плигнув у бік і опинився за столом проти Миколи. Микола важко дихав. Він не знав, що робити. На хвилину втратив панування над своїми думками. Йому хотілось кинутися на противника і задавити його, як гадину. Чути в своїх руках, як у смертельних судорогах костеніє його мерзене тіло. Але він не мав сили поступити вперед. Фйодоров, опанувавши себе, стояв спокійний на виду, але сторожкий, готовий до оборони. На його обличчі не було вже солодкої усмішки. Була жорстока рішучість. Він виждав ще хвилину, а далі сказав.

— Бачу, що не вдалось мені переконати вас, чи пак на розум поговорити. А шкода! Ми могли добре полагодити справу. Приходиться мені примусити вас до послуху.

Микола розсміявся. Йому так хотілось сміятися, так аж до сліз. Це не був уже звичайний сміх, це була вже гістерія.

Фйодоров чекав мовчки.

На дворі шаліла ще буря.

Крізь несамовитий сміх проривались уривані слова Миколи.

— Мене примусити! Ха-ха-ха... Ох!... Як смішно!... Чуеш Фйодоров, тут нема примусу... він мене... ха-ха-ха! Тут вільна країна! Примусити хоче... ха-ха-х...

— Киньте цей сміх! — крикнув Фйодоров.

Микола раптом замовк.

Тепер Фйодоров засміявся.

— Не знаю, — заговорив Фйодоров, — не знаю, чи у вільній країні під сучасну пору дозволено жити тому, хто підписав згоду працювати для нас. Його гарненько відстав-

лять туди, звідки прибув. Ну, а тоді інакше поговоримо, Миколо Петровичу!

— Шантаж, — сміявся Микола, — дуже марненький! Кожен зрозуміє, що я мусів так зробити, щоб вирятувати з ваших рук жінку і дитину. А тут я є лояльний супроти нової батьківщини і навіть такі Фйодорови нічого тут не вдіють.

— Ну, що ж, може і ваша правда, може вам повірять і ви викрутитесь перед судом. Але... ми маємо ще інші аргументи, яких ви таки ніяк не заперечите. Правда, що вони не стоять у жадному відношенні до вашої нової батьківщини, але коли ваши деякі... називім це гріхи, стануть відомими в світі, то ледве, чи ви зможете собі тут так вигідненько проживати. Думаю, що ви знаєте, в чому річ.

Микола не знов, про що Фйодоров говорить, але з тою його слів він зрозумів, що це не жарт, чи підступ і що противник має якийсь козир, яким може його знищити. Він думками перебіг своє минуле і жахнувся.

— Чи ж би це? Ні! Виключене! Це неможливе, цього ніхто не знає, ніхто! — заспокоював себе Микола.

Фйодоров слідкував за враженням, яке викликали його слова, і був вдоволений.

— Ну, правда, що ви знаєте, в чому річ?

— Ні! — якось глухо відповів Микола.

— Так що ж, треба вам сказати всю правду. Думаю, що ви швиденько пригадаєте собі, бо то ще не так давно було, як германці були в Західній Україні, коротко перед їх неславним відходом. Ви у той час любенько жили з германцями.

Микола відітхнув з полегшею.

— Ну, Фйодоров, це надто смішне, що ви говорите. Коляборація? Сьогодні це неактуальна справа. А врешті, не було тієї коляборації, бо мої стосунки з німцями були такі, як і всіх, хто у той час був під їхньою владою.

— Я тої самої думки, що і ви, Микола Петрович, а вже ж, ніякий промах випити з ворогом чарочку-дві. Але...

коли з вашої вини згинуло від германських куль десятеро 12-14-літніх дітей, — о, це вже таки злочин!

Дощ завзято бив у шибки вікон, одностайний гуркіт громів хоч і пересунувся вже далеко за місто, все ще досить голосно гудів, але Микола того нечув. Не могло бути в природі такого грому, як цей, що вдарив тепер у його мозок і серце, та спаралізував його волю і нерви. Йому здавалося, що земля розступається перед ним і він ось-ось впаде в провалля, звідки нема вороття. В його очах почали перебігати чорні цятки, спершу дрібненькі, а далі щораз більші. Вони мерехтіли дивовижно і міняли краску... та ось зачервоніли й злилися в одну багряну пляму, як ті криваві плями на білому снігу.

Микола захитався і впав головою на стіл. Фйодоров, прищуленими, як у кота очима, дивився на знівеченого Миколу. Він тріумфував.

Микола, очунявши, підняв голову зі стола. Його обличчя було сіре, здавалося без крові. Він не кинувся на Фйодорова, не мав до того сили. Він навіть не бачив його, він навіть не чув голосу, коли крикнув:

— Це неправда!!

— Це правда, у мене є безсумнівні докази.

— Докази? Які можете мати докази? Ви ж там не були, коли сталась ця страшна трагедія. Але я... я тут ні при чому.

— О, я знаю, що ви не стріляли, а однак ви вбили тих дітей. Ви, Микола Петрович! Ви ж пам'ятаєте, що вашим завданням було рятувати нещасні жертви. У ваші руки батьки віддали життя своїх дітей, зложили всі гроші, яких домагались германці як викуп за дітей, а ви що зробили? Га? Хе-хе-хе! Половину грошей дали германцям, а другу залишили собі! Ну, що ж, гроші спокуслива річ, а вам треба було грошей, ще й як треба! Закоханим завжди треба грошей. От, і ви, здобувши гроші, пішли під вінець, а бідні діти під германські кулі, — бо не зложенено повного викупу. Так-так... шкода таких діточок. Мало що старші від вашого сина були.

— Мовчи,стерво! — заревів Микола.

— Мовчати? Чого ж я маю мовчати? Я прийшов сюди, щоб говорити, а не мовчати. О! Я буду багато говорити, і про таке, чого може ви й не знаєте. Вам буде певно приємно почути про речі, яких ви не знали, перебуваючи безпосередньо з германцями, а я, хоч там і не був, знаю все. Послухайте, будь ласка, — посміхаючись ехидно, говорив Фйодоров.

— Германці, ув'язнивши тих дітей, не мали наміру їх убивати. Ім треба було лише тих 100.000, які з каси прогуляв з коханками знаний вам майор Шрекер. Він мусів добути гроші, щоб їх до каси повернути. І ось Мюлер, його теж знаєте, дорадив майорові забрати в тюрму дітей багатьох родичів і, взявши за кожну дитину по 10.000 викупу, звернути розтрачені гроші, а дітей пустити на волю. Мюлер при чарочці подав вам спосіб рятування дітей. І ви їх врятували, чудесно врятували!

— Шрекер, діставши лише половину грошей, так розлютився, що казав негайно розстріляти всіх дігей, хоч до того часу йому і не снилося це робити. Шрекера, по причині розтрати грошей, зараз таки арештовано, а Мюлер дістав наказ затримати в тайні всю цю справу. Тому то батьки нещасних дітей ніколи не довідались, чому їхні діти так трагічно втратили життя. — Догадуєтесь певно, що Мюлер був нашим чоловіком, і всі доручення, включно з тим, щоб не виявити вашої справи, дістав від нас. Йому теж доручено постійно стежити за вами. Ви легко втекли за кордон, бо нам так хотілось, але вашу дружину і сина ми таки приловили, бо це теж було нам потрібне. Ну, а решта вам уже відома.

— Мюлер зараз живе в Берліні, а всі документи у вашій справі разом з посвідкою на 50.000, яка вам колись то десь пропала, є в наших руках, а сам Мюлер є живим свідком вашого злочину. Думаю, що зайвим було б вам витрачувати час на виправдування себе. Ще додам, що декотрі батьки вбитих дітей є закордоном і їхні адреси я маю. Вистане вказати їм на вас, як вбивника їхніх дітей,

— і вам тоді нікуди сховатись від їхньої помсти, хіба в Советському Союзі. Не говорю вже про те, що ваша дружина перша кине каменем на вас, бо ж і її маленький кузин також тоді загинув.

— Бачите, що вам осталась одинока можливість, а саме ця, яку я вам подав. Коли послухаєте мене і виконаєте все як слід, я впевняю вас, що ані ваша дружина, ані син ніколи не дізнаються про вашу тайну. Коли ж ні, то... з нами Миколо Петровичу, немає жартів, нас не перехитрить ніхто. Хто попаде в наші руки, мусить робити те, що ми хочемо. Зрозуміли?!

Фйодоров підвісся з крісла, вибрав з портфеля папери і паклав їх на столі.

— Ось тут маєте папери, — говорив тоном наставника. — Напишіть усе по вказівкам і завтра, о годині 10-ї ранку, прийдете з тим до нашого консульяту.

Не оглядаючись на Миколу, вийшов з кімнати.

Буря пройшла на дальші оселі, ще лише дрібний дощ покрапав з останніх хмар. По вулицях розплилися великі калюжі води, лежало поломане гілля дерев, поперевертані плоти, із стовпів звисали порвані електричні дроти. Повітря було чисте і приемне, на небі починали блищати зорі.

Микола не бачив нічого. Він, простоволосий ішов навмання перед себе, плутаючись раз-по-раз об поламане гілля дерев. Його черевики були повні води, але він нечув ні вогкості, ні холоду. Ішов наче у сні. Одна настирлива думка розсаджувала череп... ціною життя десяти дітей ти здобув Орисю... ціною десяти дітей... і так у безконечність.

Те, що почув сьогодні від Фйодорова, змутило йому ум. Так, він дав лише 50.000 данини, а решту взяв собі, але ж він не знов, навіть не припускав, що саме тому розстріляно дітей! Якби був знов у чому річ, віддав би був усі гроши, але він не знов!

— Ціною життя десяти дітей... А-а-а! — закричав у весь голос.

Йому здавалося, що за ним гонить юрба батьків і ма-

терів. Не десятки, а тисячі їх! Вони ведуть із собою скривавлені трупи своїх дітей. Г'ястуками досягають його. В їхніх очах вогонь болю і гніву. Погляд мертвих, дитячих очей проверчує його мозок.

Він почав бігти вперед з усієї сили. Та зненацька зупинився. Перед ним стояли Орися і Лесик. Вони гнівно дивилися йому в вічі.

— Орисю! Лесю! — крикнув, простягнувши до них руки. — Не тікайте від мене!! — кричав божевільно. — Орисю! Лесю!

Пропали... розплилися в тумані тьми.

Та ось юрба примар окружила його. Хотів рятуватись від месників, припав до придорожного телеграфічного стовпа і обійняв його. Задрижали порвані дроти, прилягли до його мокрих рук та обличчя і Микола в судорогах скотився мертвий на землю.

ЗЛИДНІ ІЗГОЇВ

ПЛАЩАНИЦЯ

Садив картоплю. Мовчки сягав рукою у велике відро, вибирав з нього повну жменю картоплин і, поступаючи за плугом повільним кроком, кидав у свіжу борозну по одній. Коли відро було вже порожнє, підходив до мішка, насипав із нього свіжої картоплі-саджанки, і знову садив.

Коні тяжко чапали по розораній землі, прямуючи туди, куди ними керувала тверда рука „бавера”. Василеві було байдуже, куди „бавер” поганяв коней. Він бачив лише відвернені скиби свіжої ріллі, в яку він кидав насіння, що з нього виросте колись зелений кущ і у цій кам'янистій землі, родитиме поживу людині.

Він чув терпкий запах розораної землі. Вона проснулась уже із зимового сну, поясами рівних скиб розгорталась за плугом, випаровуючи до весняного сонця вогку студінь розтанулих снігів.

Василь вдихав в себе цей запах і якось дивно було йому в душі. Не сумно і не весело, лише так якось тепло аж тоскно.

Він, ще малим хлопцем, помагав батькові садити картоплю і парубком ще, бо по смерті батька, то вже він провадив плуга і поганяв коней, а мамуня і сестра йшли за плугом попри борозну. І от цей запах свіжої землі, завжди так його п'янив.

— Господи Боже! То ж то були весни, весни! Якже ж то сонце пригрівало, як жайворонки співали! Ішов ти свою, власною нивою, кохав її, плекав і бурянчик найменший викидав геть, щоб не псував чистенької ріллі. Ех, Боже милостивий, Боже!

Василеві тяжко зідхнулось. „Бавер” мовчки глипнув на свого наймита. Він привик до тих його зідхань і до тих незрозумілих йому слів, що той „ауслендер” при зідханні шептав, але тепер цей чужинець, Базіль, якось інакше зідхнув, якось важче, сумніше.

Василь не завважив погляду „бавера” і далі мовчки кидав картоплю у розорану землю.

— І в нас уже певно садять, — думав, — мамуня і Ганка. Ганка певно провадить гнідого, а мамуня йдуть за плугом. А може Маруня помагає?... Маруня!... Чи дуже за ним побивається? Вже шість неділь, як став я тут на роботу, а не маю ще вістки з дому. Ну, та це ж війна, листи довго йдуть. Хіба вже дістали моого листа і знають, що зі мною сталося... Ох, кляті черти! — думав.

Набрав свіжої картоплі.

...Вже два рази оповіди вийшли, вже ми готовилися до весілля, і от, черти прокляті! Пірвали, так як „гицель” собаку, і завезли аж сюди, у дикі гори! Василь підвів очі на скалисті верхів'я Альп і сплюнув.

— Або ж це гори? Та це чортівське житло, не гори. Це пекло у своїй сердитості висадило їх із себе ці голі скелі, щоб ніяка деревина на них не росла, щоб звірка від них утікала! Де там їм, тим Альпам, до наших Карпат! Які ж там ліси, які ж вони зелені! А як під сонцем живи-цею пахнуть!

...Михась також ходив до Маруні, а як виспіував!

„Сумна гора без явора, а ліс без калини,

Сумна моя голівонька та без білявини.”

А от ця „білявина”, вибрала мене, хоч Михась багатший від мене... Коли б ще трохи марок зложити, куплю Маруні черевики і пішлю їй. А може ще й на хустку назбираю?

Знову наповнив картоплею відро.

— Що вони, там далеко, гей, як далеко, — думав, — що вони там тепер роблять? Певно всі ще в церкві, щіль-ють плащаницю... це ж у нас велике свято, сам Бог лежить у гробі... І у німців сьогодні Велика П'ятниця, так як у нас,

але вони чомусь не святкують... Або ж вони вміють святкувати? Де там! Кожної неділі „баворка” пече хліб, бо на цю працю шкода робочого дня. Чи видів хто таке? Та це ж гріх, та це образа Бога! Де ж би там у нас, таку роботу у святу неділю хто робив?! А вони, німці, у Велику П’ятницю садять картоплю! Та ж сам Христос-Бог лежить у гробі! Сам Бог! Коли помре звичайна собі людина і лежить на лаві, то у хаті якось сумно і нікого не береться тяжка праця, а що ж говорити, коли сам Бог!... Та що там, вони всі інакші, як ми, цілком інакші.

Рум’янолиця Грета, донька „бавера”, принесла їжу. „Бавер” перестав орати скиби і підійшов до Грети, що саме виймала з кошика хліб, сало, повну миску „крапфенів” і пляшку вина. „Бавер” забрався до їжі і рукою дав знак Василеві, щоб і він це робив. Василь вломив кусень хліба, та почав його їсти.

— Ти чому не береш сала? — спитала Василя Грета.

— У нас сьогодні Велика П’ятниця і не вільно їсти скромного, — відповів.

— Хто працює, той мусить їсти, — сказала Грета.

— В нас у Велику П’ятницю не працюють, бо це велике свято, — відповів Василь.

„Бавер” з-під лоба подивився на Василя. Він сам, як приклонник фюрера, був партійний, не признавав свят і не ходив до церкви. Він посміхнувся потурально, але нічого не відповів. Не хотів вразити Василя, бо той був чесний і роботячий робітник.

Василь, задумавшись, жував хліб.

— У нас ніхто й води не вип’є, не поцілувавши плащаниці, — думав Василь. — А тут навіть до церкви не вільно мені піти, бо це робочий день... Тепер у нас певно вже виносять плащаницю і всі в церкві моляться, б’ють поклони... дзвони вже не дзвонять, лише діти калаталами клекотять..., а от починають люди приступати до Божого Гробу... цілують хрест і плащаницю, б’ють поклони перед Божим Гробом і моляться...

Василь тримав у пальцях кусень хліба і забув про ньо-

то. Він своїми думками був там, далеко, у ріднім селі, у рідній церкві, він бачив золочений іконостас, що недавно громада купила... і святі ікони...

Василеві було так добре з тими споминами! Він забув, що він примусовий „арбайтер” далеко від батьківщини. Він навіть не бачив скалистих, альпійських верхів, що пнуться аж у небеса.

Та зечев’я, голосний сміх Грети збудив його із мрій.

— А ти чого так роззвив рота? — сміялася дівчина.

Василь немов прокинувся зі сну. Дивився на Грету, не розуміючи її слів. Коли ж очунявся, не відергав. Підвівся із землі і, не сказавши ні слова, пішов горі вулицею. Не оглядався позад себе, не думав, що скаже „бавер” на його самоволю, лише швидко-швидко йшов перед себе, ніби з страхом, щоб його хто не завернув назад.

Недалеко червоніла стрілиста вежа церковного готику. Туди прямував Василь. Він ще тут не був у церкві. Не тому, що там йому було все чуже, а тому, що, йдучи туди, мусів одягнути на себе сурдут із знаком „П” (поляк). Без цього клятого значка, йому не вільно було нікуди піти.

Коли німці його забрали, немав при собі ніяких документів і його натавровано знаком „поляк”. Цієї зневаги він не міг стерпіти, тому краще було сидіти в хаті, як носити зненавиджене знам’я.

Сьогодні він вперше опинився в церкві. Увійшов до середини. Людей майже не було, якісь дві-три бабусі сиділи і молились з молитовників. При вівтарі був Божий Гріб. Василь підійшов на вішпиньках, перехристився тричі і стояв хвилину мовчки. А далі „Претерпівий за нас страсти” і вдарив тричі поклони.

На вколішках шептав молитви. Плили „Отченаші” одні за одними.

— Отче Небесний, Спасителю наш ласкавий, Ісусе Христе, замучений нашими гріхами, змилосердися над нами! Не карай нас по справедливості, а по милосердю Твоєму. Рятуй нас, Боже Предвічний, не дай загинути в неволі!

Василь гарячими словами, що плили із простого сер-

ця, благав замученого Бога ласки і милосердя. З його сумних очей спливали гіркі слізози.

Хтось закашляв, Василь стрепенувся. Пора вертатись. Тихцем, щоб не ворушити спокою Божого дому, вийшов з церкви.

Не встиг ще минути кілька перших могил на цвинтарі, як побачив „вахмана”, що йшов проти нього.

— Ти що тут робиш? — спитав „вахман”.

— Був у церкві, — відповів Василь.

— Так? А ти не знаєш, що тобі не вільно в робочий час туди ходити?

Василь мовчав.

— А де твій знак? — спитав суворо „вахман”.

— Відірвався і я забув пришити.

— Ага! То заплатиш п'ять марок кари.

Василь почав шукати по кишенях за грішми.

— Є, — подумав врадуваний, — а то попав би в жандармерію.

Вийняв з кишені гроші, відчислив і віддав їх „вахманові”. Лишилось йому ще п'ятдесятщість фенігів.

Вертаючись до садження картоплі, Василь сумно посміхався.

— От і купив Маруні черевики! Та хай там!

САМОТА

Важкі листопадові хмари робили ранок ще більш сумним. Хоч доходила вже восьма година, було ще так сіро, ніби день не зачинався, а присмерк спадав на землю. І лише рух на вулицях невеличкого тирольського містечка вказував на те, що день уже давно зачався. Кожний ішов, куди йому було треба: Одні до крамниці, інші до фабрики чи бюра, бо ж день зачався, а з ним щоденні обов'язки і турботи.

В таборі панував теж рух. Виносили клунки і вантажили на невеличкий візок. Метушились стари і молоді, та найбільше діти. Для них кожна зміна, це щось цікаве, приманливе. Та поволі все ущухло, тaborова площа опустіла і вигнанці, що лишилися в таборі, повернулися до своїх бараків.

А широкою вулицею, що бігла вздовж ріки і кінчалася біля залізничної станції, пішли ті, що покинули табір. Ідуть вони, одні за одними, із сумними обличчями. У всіх замітне схвилювання, неспокій і втома.

Ідуть жінки з дітьми, а поруч з ними старенькі батькомати. Там знову молода красуня. Її золотисті кучері м'яко спадають на темний комір осіннього плаща. Її очі такі розпучливо сумні! Біля неї йде стрункий чорнявий хлопець. Ідуть у двох мовчки, хоч так багато мають собі сказати. — І знову молоді жінки, і знову діти маленькі і більші, і знову стари батьки й матері. Ідуть, ідуть, немов на який відпуст. Але ж на обличчях мандрівників не видно безжурної веселості прочан. Ні, не видно. Навпаки, заплакані очі, у гіркім усміху скривлені уста, це знак болю, що полонив їхні серця. І неговіркі ці прочани. Чи ж забракло у них слів?

Одні тільки діти, що несвідомі ще життя і цієї болючої хвилини, що от-от наближається, — щебечуть невинними голосами, як розспівані пташенята.

— Чому плачеш, мамусю? — питает маленька Люня.

Молода мати не відповідає, лише швидко підносить руку до очей, з яких настирливо течуть слізози.

— А знаєш, Грицю, — резонує восьмилітній Юрко, — як будемо вже на пароплаві, я вилізу на сам шпиль щогли.

— О-о! Не мудруй. Сам знаєш, що мама тебе не пустить.

— Овва! Як мама буде спати, викрадусь на верх і...

Дальші слова губляться у натовпі прибулих на станцію. Тут цілий вестибюль наповнений юрбою. Незадовго приїде поїзд. Готовлять клунки, виносять їх на перон, укладають недалечко рейок.

Короткий свист льокомотиви, і юрба заметушилась. Діти прожогом кинулись до дверей вагонів, щоб скоріше дістатися до нутра вагону і, хай би штурмом, здобути місце біля вікна.

Швидко з лускотом відчиняються вікна вагонів.

— Чи не забудеш мене, Орисю? — шепоче ніжно хлопець до русявої красуні.

— Ні, не забуду, — відповідає сумно.

— Тосю! Швиденько напиши, і пиши часто! — просить мати доньку.

— Добре, мамусю, щоб тільки час, бо не забувай, що я буду там служкою, — пробує жартувати розпещена одиначка, заможних колись людей.

Сумно дивиться мати на свою одиначку.

А там далі молода жінка з маленькою Люнею, не скриває вже своїх сліз. Вона не соромиться вже плакати. Довго стримувала сльози, щоб не завдавати болю своїй мамі, але тепер уже годі, немає сили панувати над своїм серцем, що вщерть накипіло болем.

А стара мати стоїть під вікном вагона і дивиться на свою доньку і маленішку внучку. Вона не плаче, вона виплакала свої очі у безсоннію, коли розпука розривала її серце. Вона дивиться на свій скарб-доню, що відривається від неї і ще лише кілька хвилин ділить їх від розлуки на завжди.

— Не плач, Марійко, — просить стара мати, — не плач, дивись я не плачу. — І вона, стара мати, справді не плаче, лише чомусь з лівого ока, мабуть від серця, вперто спливає настирлива сльоза. Донька, за своїми слізми не бачить того, але маленішка Люня доглянула зрадливу слізку, і просить у бабусі.

— Не плач, бабусю, як я приїду до Америки, зараз пришлю тобі перміт і ти швиденько приїдеш до Люні. Це, що я кажу, це правда, бо так казала мамуся, що ти швиденько до нас приїдеш.

— Зіронько моя, сонечко маленьке, — пестить бабуся

словами внучку, — приїду рибонько, приїду, на крилах полечу до тебе!

— Мамусю, — просить молода мати, — уважай на себе, прошу тебе, не працюй так дуже, шануй себе, мамусю!

— Добре, дитино, уважатиму на себе. Молитись буду, щоб ти і Люня здоровенькі були.

...Свист льокомотиви... поїзд рушає...

— Дай руку! — несеться не голос, а зойк. — Дай рукууу!!

...Останній дотик холодних рук, останній усміх зболілих уст... ще кілька кроків за поїздом... душу давить нестерпний біль.

Серце розривається з розпуки.

...А далі, тільки витягнені вгору руки... хвилювання білих хустинок...

— Прощай!... Бувай здоровा...

І стукіт коліс заглушує останні слова.

— Хай Мати Божа опікується вами, мої найдорожчі! — шепче стара мати і знаком хреста благословить доньку і внучку.

Мертву хвилину стояли ті, що лишилися. Задивлені в маліючу, чорну цятку, поки й вона не сковалася за далеким закрутом, несвідомо завернули до виходу.

І знову тією вулицею невеличкого тирольського містечка ідуть сумні мандрівники, вертаючись до своїх опустілих, таборових приміщень. І нема вже між ними молодих жінок і щебетливих дітей. Безжалісна доля вигнанців, назначила їм новий шлях мандрівки у заморський край.

До опустілих бараків вертаються старі батьки і матері. І не буде вже кому розрадити їх у сумній старості. Не буде підпори, порятунку, не буде заплати за їхні довголітні труди, турботи, бо велиcodушні багатії-філянтропи, милосердячись над самітніми жінками і дітьми, забрали їх, як служок, у далекий світ, залишаючи в тaborах біженців ще більш самітніх, старих, матерів і батьків. Забрали їхніх

доньок, підпору старости, забрали внучат, — розраду сірих, сумних буднів.

Вертаються старі батьки і матері до пустих, баракних приміщень, де гірка доля ізгоїв, — самота і пустка, давитимуть їх більше від тягару їхніх років.

ПЕРМІТ

Лежала тихо і лише очима водила за донькою. Від двох днів звалила її недуга і то саме тоді, коли ще так багато треба було зробити. От, мусіло прийти лихо, недуга! По правді, цілий останній рік не була вже здорована. Якось, тому пару місяців, зневечев'я наступила у неї атака паралічу, але минулася щасливо. Проте тепер якось воно не добре виходить. Рука і нога немов закостеніли. Чи не скоче знову повторитись атака? Цілий останній тиждень було стільки праці! І випрати і позашивати те, що подерлося, а ще і сукенку для Мілі пошити. Чимало було праці! Ой було! Не встигла вже спекти коржиків на дорогу, бо на лихо, навістила її ця прикра недуга.

Міля кинула вже працю, щоб останні дні перед виїздом за море бути ще хоч трохи разом з мамою.

Хвора мати слідкувала за донькою, а її голова повна різних думок... Здається, ще так недавно, вони жили в достатку, вигоді, там далеко у Львові. А сьогодні? О, Боже! Яке ж марне їхнє життя! Тісна кімната в дерев'янім бараці, тектурові стіни, що крізь них чути кожне слово, тверде, невигідне ліжко, марні харчі. — От чого дочекалася на старість!

А Міля?! Боже мій! Як вона розкішно росла, які надії снуvalа, як гарно спліталось її життя! — Покінчила філософію, одружилася, і що з того осталося? Петрусь згинув у повстанських боях, лишив Мілечку вдовою, а тепер вона... О!...

— Міля, моя бідна Мілечка! — І мати важко зідхнула.
Міля підвела очі на матір і ніжно усміхнулася.

— Все це сумуєш, мамусю? Не треба. Це ж не надовго. Як лише прийду до Канади, зараз шукатиму когось, хто підписав би аплікацію, і найпізніше за півроку дістанеш перміт. Швиденько прийдеш до мене і разом будемо щасливо жити.

— Моя дитино, я не тому сумую, що ти ідеш, хоч мені дуже, дуже гірко з тобою розлучатись. Скільки ж гарних і важких днів ми разом прожили, аж врешті треба розлучатися. Ну, така Божа воля, що ж, нічого не вдієш. ...Воно так і ліпше, — продовжала мати, — тобі, Мілечко, треба самій подумати про своє майбутнє, коли ти лишилася сами, без Петруся, а я вже стара, нічого тобі помогти не можу. Та мене найбільше турбує одне, — що ти будеш працювати як звичайна служка. Це не для тебе праця, з твоєю освітою. Це...

— Але, мамусю, — перебила, сміючись, Міля, — це ніяка трагедія. Чи це таке страшне, що пані професор по-працює трохи як домашня служка? Подумай! Скільки цікавих обсервацій і студій зможу поробити?! А сама праця? Чи вона гірша від фабричної? І тут і там наставники. Тут і там треба бути звичайною робітницею. А що у мене є магістерський титул, це нікому непотрібне. Щоб руки сильні, а в голові... та що про ті справи будемо говорити!

— Але, дитинко, ти можеш дістатись до неосвічених людей і, яке ж пониження це для тебе їх обслуговувати!

— Мамусю, зрозумій, прошу тебе, що коли б і таке сталося, то чи ж мое почуття власної вартості потерпить що на тому? Хіба навпаки. Ні, мамусю, не турбуйся тими справами. Бачиш, треба раз покінчити з нашим життям без змісту, без можливості заробити на прожиток, без ніякого „завтра”. Ні, так не можна, вже крайня пора творити нове життя, хоча б і труднощі були. Без них не обійтися, бодай спочатку. Та пізніше...

— Це правда, дитинко, нічого тут не висидиш, так, це

правда. Але коли б не тая „служба”, я була б зовсім спокійна.

— Нічого, мамусю, будь спокійна так як і я. Бачиш, — продовжувала Міля, — я дуже жалую, що не зголосилася до першого транспорту. Була б уже післала тобі перміт, так як Ірина післала своєму батькові, і ти була б уже збиралася в дорогу. Та дарма. Шкода лише, що скоріше я цього не зробила.

— Га, що ж, коли так сталося, значить воно так мало бути, — відповіла мати, — нема що над тим думати, Мілечко.

— Авже ж, коли б то лише думки питалися: потрібні вони чи ні. Чим ближче до від'їзду, тим більше надходить до голови думок-споминів, рефлексів з минулого і сучасного і т. д. Їх стільки накопичилось у голові, що навіть сні різні сняться.

— О, чи снилося тобі щось? — запитала мати, бо вона завжди знаходила у снах щось цікаве.

— Та приснився мені мій Петрусь.

— Говори, як приснився, говори Мілечко.

— Та снилося, що я йду з тобою якимсь рінням, але воно камінiste, а трава на ньому суха, спалена сонцем. І от стежину перерізує широкий потік, треба його перебрестi. Я оглянулася за тобою, а тебе нема. Дивлюсь, а стежиною йде Петрусь і усміхається до мене.

— Чому не йдеш далі? — спитав мене.

— Чекаю на маму, — відповідаю я.

— Не турбуйся мамою, вона піде ліпшою дорогою, а ти йди вбрід.

Я поступила вперід і проснулась.

— Гм, — задумано сказала мати.

— І я подумала собі, що таки треба піти „вбрід”, підготовити для тебе все, щоб ти мала вже якусь хатину, вигоду, масло, і правдиву каву, таку, мамусю, як ти любиш, із сметанкою.

— Ой, Мілечко, чим ти набиваєш свою голову, — усміхаючись ніжно, говорила мама. — Коли б лише ти була

щаслива, та якось влаштувала своє життя, то і мені нічого більше не треба.

— Ні, мамочко, — відповіла Міля, — ні, дорогенька. Тобі треба ще хоч трохи жити у вигоді і спокою. Ти не знаєш, як важко приходить мені дивитись, яку ти маєш сумну старість. І той день, в якому я зможу вислати тобі перміт, буде найкращим днем моого життя. Одно мене зараз турбує, що ти занедужала і я мушу тебе саму лишити.

— Ах, це дурниця, — перебила мама, — мені нічого не бракує. Трохи завіяло мене, бо в коридорі надто вітер гуляє. От і все і тобі нічого цим хвилюватись. Ідь щасливо, дитино моя і будь щаслива.

— Я просила паню Смушкову, щоб спровадилася сюди до кімнати на мое місце і вона буде тебе, мамусю, доглядати, та виручить у всьому. А тимчасом я пришлю тобі гроші і перміт, та промошу кращу дорогу, щоб ти пішла нею так, як у сні, казав Петрусь.

— Так-так, — відповіла, задумавшись, мати.

**

Воно так і сталося. Не минув ще тиждень по від'їзді Мілі, як мешканці табору відпровадили старенку маму на вічний спочинок.

Не витримало хворе серце розлуки з одиначкою і розірвалося з болю. Не витримали старі очі тих пекучих сліз, що вогнем пекли, і замкнулися на віки. Замовкли у німій скарзі уста, щоб гріх прокльону і розпуки не осквернив їх.

Так, вона, стара мати, пішла у кращу, ліпшу путь, бо до Всевишнього Бога, до якого не треба іншого перміту, як лише чесно прожити свій вік.

Чар-зілля

— Ой, так-так, — зідхнув, задумавшись, Прокіп Чухній. — Вже мені туди не вернутися.

— Та певно, що ні. Але, чи тебе так пре до старої біди? — запитав Джан Грей.

— Ех, біду швидко забудеш, коли вона минеться, але добра — о, його таки не забудеш, ні! Та коли б можна, то і до біди вертався б я. Йобогу! Бо воно так, що біда, якої нікому не брачус, така мені тепер марненька видається, але оце добро, що його в життю зазнав... гей! Яке воно велике — велике, — говорив Чухній.

— От то й е! Тобі здається, що Бог-зна які гаразди там лишив, а ті всі твої гаразди ніщо більше, як вічна нужда. І за чим ти стогнеш?! Ціле своє життя прожив ти в курній хаті. Тъху!... Бідував, гарував як віл, на те, щоб з'їсти пісної картоплі. А тут? Чи ти коли думав, що будеш так жити, як живеш? Маєш легку працю, що заробиш, твое. Маєш три кімнати, твоя Катерина не мусить носити воду аж з під... От забув, як називається той колодязь?...

— З під „Брязки”, — пригадав Прокіп.

— Ага- ага! З під Брязки, так... гм... з під Брязки...

І Джан Грей замовк та якось дивно задумався.

Замовк і Прокіп. У Джанових пальцях догоряла цигарка та він не завважив цього. Не бачив, як довженський круглячик синявого попелу впав із цигарки на дорогий килим, що яскравим, може надто яскравим кольором, стелився по долівці. Прокіп задумано слідкував за рухами дрібних кришинок тютюнового попелу, як вони всувались поміж пухку, високострижену пряжу килима.

— От, килим, панські фотелі, вигода, достатки, — думав, посміхаючись, Прокіп.

— Правду кажеш, Іване, — заговорив вголос. — Води не треба аж з під „Брязки” носити, але я зараз кинув би всі тутешні блага та вигоди і на крилах вертався б до свого села.

Джан прокинувся з задуми немов зі сну.

— Е, що то, то ні, — якось сердито відповів Джан. — Я не вертався б туди ніколи! Я звик тут, маю свій маєток, маю добру працю... Ні! Але чекай, поживеш тут довше, Прокопе, будеш так само думати, як і я.

— Ні, Іване! — перебив живо Прокіп.

— Джан нетерпляче махнув рукою. Він не любив, коли Прокіп кликав його Іваном. Він давно вже забув, що він Іван, звичайний Іван Сивюк. Джаном, та ще й Грейом прозвав себе. А от Прокіп, колишній його побратим, разу-раз кличе його Іваном. Вже кілька разів хотів просити Прокопа, називати його Джаном, але не мав чомусь відваги. Сам не розумів, чому. Дивне почуття сорому, а може й страху, як на це зареагує Прокіп, чи не висміє його, — завжди здержували його. І тепер, вчувши оце „Іване”, Джан махнув рукою, але знову не сказав ні слова.

— Ні, Іване, так, як ти, я ніколи не буду думати, — продовжував Прокіп. — Ти приїхав сюди по своїй волі шукати ліпшого життя, маєтку. Те все вже маєш і тобі досить. А зі мною не те. Мене викинула з моєї хати війна.

— Ну, ти не мусів їхати у світ. Війна скінчилася і ти міг спокійно сидіти у своїй курній хаті, — якось терпко відповів Джан.

— А тобі хто сказав, що війна скінчилася? — спитав Прокіп. — Для вас тут вона скінчилася, хоч ви її не нюхали. Але там, у нас, вона не скінчилася. І я не тому тут опинився, що там була і є війна. Не від куль я пішов, ні! Досить я їх мав у своїх руках та на своїй спині, коли носив їх хлопцям у ліс. Ех, Іване, що ти знаєш?! З тобою шкода про це балакати. Ти поріс у сало, гроші, маєтки і за тим світа Божого не бачиш. Ех!

Джанові не до смаку була така оцінка його особи. Він, випрямившись у м'якім фотелі, вдарив себе по коліні рукою і поважно заговорив.

— Це тобі, Прокопе, так тільки здається. Мої маєтки, то одна справа, а тамті речі — друга. Я, коли збивав маєтки, не забував теж давати, пам'ятав про своє. От, на будову читальні я дав три сотки, других три на церкву, ну і дітей вчив...

— Чого? — перебив йому Прокіп.

— Якто чого? Ти ж знаєш, що один мій син є інженером, другий лікарем, донька вчителькою...

— ...Так, я це знаю... Але, чи навчив ти їх бодай читати й писати по нашому, га?!

— Ім того тут не треба, — відповів самовпевнено Джан.

— Не треба, кажеш? А звідки ж вони будуть знати про нашу рідну землю, про все своє і про те наше завзяте змагання з ворогами, коли не вміють по нашему читати? Що?! Та вони, твої діти, навіть рідної мови не знають, а ти кажеш, що ти не забув про своє. Ще й як ти забував, коли власних дітей навчив чужого, а свого ні.

Джан збентежено дивився перед себе.

— Ба, — озвався по хвилині. — Чи то я міг їх учити? Я сам небагато знаю. Діти пішли між чужих, та й чужого навчилися. Але і ти своїх дітей не вчив, Прокопе. Ти ж такий неук, як і я.

— Я ні. Я їх не вчив, — але вони мене навчили. Ще й як навчили! Як моого старшого поляки забрали в тюрму, прийшли до мене два поліцай, та казали, нібито Петро признається, що у хаті в мене є заховані револьвери і недозволені книжки, та щоб я те все віддав. Я знов, що вони брешуть, бо Петро не з тих, щоб признався і я не сказав ані словечка, хоч знов, де ті всі речі були. А вони били мене. Ой, Господи! Кров заливалася мені очі. От ті зуби, що мені їх бракує, вибили прокляті. Але я не зрадив. Ну?! Чи не навчили мене мої сини? Га? А за німців, як Петро пішов у повстанці, а молодшого Андрія забрали до кацету, не було ночі, щоб я не носив до лісу для наших повстанців

хліба та зброї. А нащо я те все робив, як думаєш? Щоб помагати молодим боронити нашу рідну землицю. І коли одного дня принесли мені вістку, що мій Петро згинув від ворожої кулі, мені здавалося, що хтось по шматочку відриває мое живе тіло, — такий був біль у моїм серці. Ех!

— Гм, — бурмотів Джан, — і до чого те все здалося? Не школа людей??!

— Як то до чого? — обурився Прокіп. — Та до того, щоб іх проклятих прогнати з нашої землі. Я тобі казав, що у нас війна ще не скінчилася, а як є війна, то мусять гинути люди, а що між ними був і мій Петро... — голос Прокопа заломився і він замовк.

— Так, — заговорив по довшій мовчанці, — не через війну покинув я свою хату. Не курну, як кажеш, — посміхнувся. — Нову, велику, бляхою вкриту хату. Коли Петро згинув, лишився мені ще мій молодший, Андрій. Він писав до мене з „кацету” і я все надіявся, що його випустять і він вернеться додому, та коли німці почали відступати, я втратив надію на його поворот. Навіщо було нам старим лишатись самим без нашого единого сина? Для кого жити? А там, у чужім світі, десь таки зможемо відшукати Андрія. І ми з Катериною пішли в чужину шукати сина. Його ми віднайшли, ну, і аж тут забрили.

— І тут тобі добре. Ти працюєш і Андрій. Доробитеся грошей, купиш хату і не схочеш уже вертатися до старого краю.

— Кажу тобі, що хай би лише можна, так зараз вертався б. Але куди мені старому дожити до того. Коби хоч Андрій... а так хотів би ще раз бачити рідні сторони.

— Гм, — посміхнувся Джан.

— Тобі воно смішно, бо ти забув рідний край, рідне село, забув навіть колодязь, звідки брали воду.

— Ну, з під „Брязки”... так, так... Ну, що ж, сорок років, то не жарт.

— Твоя правда, Іване. Гей, гей! Як то давно було, як ми у двох пастушили. От такі ще підростки були.

— І як коней наніч пасти водили.

— О, ти ще те пам'ятаєш, Іване?

— Так. А пригадуєш собі Прокопе, як ми пускали коней в Ількову конюшину?

— Га- га — чи пригадую?

— А тобі, Іване, завжди пустота була в голові. Раз ти сів верхи не так як треба, а до кінського заду, та засвистав на сопілці.

— Га, га! А кінь, як зірветься, як стрибне задніми ногами, то я й не спам'ятився, як лежав горілиць на землі, — щиро сміявся Джан.

— А на сопілці ти вмів грати. О, вмів. Ніхто тобі дорівняти не міг. Коли ти вже парубочив, то всім дівкам музикував. Сядеш, бувало, вечірком на перелазі, та виспівувеш так тужно, що аж плакати хочеться. А дівки одна за одною вибігають з хат послухати, як Іван виграє на сопілці. Та найдовше слухала Параска.

— Параска... гм... ех! Ну, що ж! — зідхнув Джан. — А... що сталося з Параскою? — спитав по хвилині якось несміло.

— Довго побивалась за тобою, ходила ні жива, ні мертвa. Та що ж було їй робити? Пішла таки за Василя.

— За багача, я був бідний. Не хотіли її за мене дати. Що ж було робити? Я поїхав за море, думав, дороблюсь, вернуся та поберемось. Але тут... От видиш, як тут...

— Ну, щож, вона ждала на вістку від тебе, але дарма... Цілий рік боронилася.

— Так-так, під „Брязками” ми зустрічалися, вона виходила по воду, а я вже чекав її. Так, таак...

— А знаєш Іване, що недалечко „Брязків”, там при Тимковій леваді, стоїть ще той перелаз, що ти так залюбки вистоював при нім??!

— Невже?! Ну та хіба не той самий. Певно новий?!

— Де там новий, ще той, що тоді. Лише вже оттакий вузенький, як долоня і суччя, як картоплини вистають на нім.

— Дивись-дивись! Він там ще є!

Джан сумно посміхнувся, а очі, не знати чому, по-

мокріли. Він, схиливши голову на груди, задумався. Приплющив очі і забув на мить, де він є... Перед ним хвилюється під леготом буйна трава на Тимковій леваді. Здалека біліють рядком берези, а там далі видно новий перелаз. Вечоріє. Туманом стелиться дим з низеньких хат і в'ється ніби м'яка, шовкова пряжа. Вечірню тишу колотить настирливе кумкання жаб, то знову гавкання собак, а здалека десь несеться спів сопілки. Іван затримується біля перелазу, виймає сопілку, та починає грati. Всю свою душу виспівує він сопілкою, всю свою любов.

— „Гей, чи вийдеш у гай чернобрива?!”

І от там на закруті стежини, майнула червона Парасцина хустина... Так, це вона, Параска!

— Ех! — тяжко зідхнув Джан, збудившись з задуми. Протер рукою мокрі очі, та підвів їх на Прокона. По хвилині несміло спитав:

— А скажи но, Прокопе, чи... чи там недалечко колодязя росте дуб?

— Дуб? Так, росте великий дубище. Але звідки ти знаєш? Його за тебе ще там не було.

— Був-був, та ще отакий маленький... я його посадив.

— Ти? От що!

— Так я. В останню ніч перед моїм виїздом за море, ми з Параскою його там посадили.

— Підливай його, — кажу, — та не забувай за мене.

— Сльозами буду його підливати, — відповіла, — і бувай ми здоров Iva, як он той дубочок молоденський!

— Ех молоді роки, де то ви пропали?!

— Там лишилися, Іване, там. А решта тут змарнувалася по фабриках.

— А скажи мені, Прокопе, чи вона, Парасця, ще живе?

— Ні, ще за німців вмерла і Василь також. Один син лишився на господарстві, а два вчилися в місті. Один був священиком, другий адвокатом. Я був разом з ними в тaborі в Німеччині.

— Що? Вони, Парасці сини, є там?

— Так.

— А... чи вони мають папери до виїзду сюди, не знаєш?

— Як я там був, то нічого ще не мали. Як тепер — не знаю.

Джан сидів мовчки в задумі... Параця, кароока красуня, дівка на все село. Чому він забув її, чому не написав до неї? Була б чекала його. А він за два-три роки міг був вертатися з гріщми, купити кілька моргів поля і одружилися з нею. І мати дітей рівних собі і вони певно так, як Прокопові сини, говорили б рідною мовою і, як вони, боролися б за свою, рідну землю... Як Прокіп гордиться своїми синами. А він, Іван, ходив би по своїй ниві, орав би її, племкав...

— Ех! — зідхнув голосно. — Чуєш но, Прокопе, а чи не спитав би ти у них... Параці синів, чи вони не приїхали б до мене? Ну, а я... поміг би їм у чужім для них kraю... Розумієш мене, Прокопе??!

— Розумію, Іване, і напишу до них.

Сиділи удвох мовчки. Вже й смеркати почало. Врешті Прокіп підвівся та почав готовитися йти додому. Підвівся і Джан.

— А знаєш, Прокопе, як доживемо, то поїдемо разом туди, в наше село. Не тому, щоб мені там жити, бо то вже запізно, але щоб ще раз подивитися на ті місця, де таки найкращі роки ми прожили.

У мене був сердечний друг

Як і коли почалася наша дружба — не тямлю. Мені здається, що ми з Вадимом були друзями ще тоді, коли навряд чи вміли добре говорити.

Наши батьки жили хата біля хати. Ми були однолітки і, мабуть, від перших днів, коли навчилися ставити певніше кроки на твердій землі, заприязнилися з собою. Перші дитячі гри, перша мандрівка до школи, а там виїзд до Львова до гімназії, все те у моїх спогадах пов'язане з ім'ям Вадима. Нам пощастило навіть увесь час просидіти в одній шкільній лавці.

Між Вадимом і мною не було ніяких таємниць. Ми завжди відкривали один одному наші серця, думки. Бували іноді між нами і суперечки, бо наші вдачі були різні. Я підходив до даної справи імпульсивно, що відповідало моїй „вибуховій” вдачі, як називав це Вадим, зате Вадим сприймав життєві проблеми спокійно, опановано, здавалося б, безпристрасно. Це виводило мене іноді з рівноваги і я „вибухав”, але тоді Вадим посміхався якось винувато, наче б просив у мене виbacення за те, що він є такий, а не інакший. Мене розброювала така усмішка і я, почуваючись переможеним, перший подавав руку до згоди.

Кажу, ми не мали перед собою ніяких таємниць навіть тоді, коли наші юні серця спалахнули першою тugoю за принадними чарами любові, бажанням поцілунків, а наші очі п'яніли від розцвілої краси рум'яного дівочого личка.

Раз ішли ми удвох Сикстуською вулицею і яугледів проти нас гарненьку дівчину. В руках несла течку з ногами, мабуть поспішала до Інституту Лисенка. Мене вра-

зила небуденна врода цієї панночки і, коли вона була вже близько нас, я штовхнув незначно Вадима.

— Вадиме, — шепнув я, — дивись, яка врода! Це просто мрія! Золотоволоса Льореляй!

Вадим нічого не відповів, але коли ми минали панночку, він поздоровив її. Я здивовано глянув на нього і завважив, що його обличчя зарум'янілось.

— Ax! То ти її знаєш? — спитав я.

— Так, — відповів, засоромившись, Вадим.

— Хто вона, звідкіля знаєш її, чому затаїв, що знаєш її? — засипував я його питаннями.

— Я не таїв перед тобою, що я знайомий з Лярисою, — відповів збентежено.

— Ax, це вона?!

Вадим ішов мовчки поруч мене.

— Вадиме!

— Ну?

— Чи ти... гм... чи вона тобі подобалась?

— Так, — шепнув Вадим.

— Бачу ти, Вадиме, знаєш що гарне і я розумію тебе. А я даю тобі слово чести, що ради нашої дружби, Льореляй перестане бути моєю мрією. Любитиму лише чорнявки. Згода?

Вадим мовчки посміхнувся і стиснув мою руку.

Я дотримав слова і швидко знайшов іншу „mrію”, чорнооку Стефу, дедалі Галю і хоч як Вадим обурювався на нетривкість моїх почувань, я любив раз по разу нову дівчину.

— Це значить, — говорив Вадим, — що ти не знайшов ще такої дівчини, яка полонила б тебе цілого.

— А ти, Вадиме, чи все ще вірний Лярисі?

— Так, друже, я можу тільки раз любити.

**

Життя таки розлучило нас. Покінчивши гімназію. я поїхав до Відня студіювати медицину, а Вадим вписався на філософічний факультет у Львові.

Наше листування, спершу дуже живе, дедалі рідшим ставало. Нові життєві обставини, нові люди, відірвали мене від спогадів юної дружби. Вадим написав до мене ще кілька листів і, не діставши відповіді, дав спокій. Поправді я збиралася відписати йому, але завжди щось перешкодило мені і так минули роки мовчанки. Я покінчив студії і приходила пора вертатись на батьківщину. І саме в тому часі прийшов лист від Вадима.

— Не діждався старий відповіді від мене, — думав я, розриваючи коверта. І мені таки совісно стало.

Прочитавши листа, я щиро здивувався. Вадим просив мене бути дружбою на його весіллю.

На станції привітав мене Вадим. Ми сердечно обнялися, вітаючись по довгій розлуці.

— І треба мені аж женитись, щоб тебе стягнути до нас, ти поганче старий! — сміявся Вадим. — Та я боявся, що ти не прийдеш.

— Ну, якже ж, — відповів я, — чи ти забув, як то ми колись, давно, плянували, що будемо разом справляти весілля? Та коли ти вже так поспішився з жениханням, то хай хоч дружбою тобі буду.

— Так-так, — зідхнув Вадим, — молодечі пляни.

Ми примістилися у вигідній повозці і виїхали на битий гостинець.

— Але скажи мені, друже, куди мене везеш і хто є твоя наречена? Нічого про те ти мені не написав.

— Везу тебе до Романової Волі, до моого майбутнього тестя, отця Улянського.

— Що?! Невже Ляриса?! — крикнув я.

— Так, Ляриса, — засміявся.

— Ну-ну, дивіться, — дивувався я, — стільки років любити одну дівчину, це справжнє геройство!

— Я вже такий, Владку, коли раз віддам своє серце, віддам навіки.

Коли ж я побачив Лярису, не міг затаїти того враження, яке зробила на мене її вродя. Її золоте волосся відбивало в собі червонавим блиском соняшні проміння. З під

довгих, бронзових вій дивилися на мене глибокі, зелені очі. Таких очей я ще не бачив! Вони були прозорі, як море у соняшну днину. Повні, червоні уста манили спокусливо обіцянкою незнаного щастя.

Я дивився на справжню Льореляй і мовчав очарований її небуденною вродою.

Ляриса голосно засміялася.

— Ви не пізнаєте мене? — спитала, сміючись.

— Ні... так... — говорив я не до ладу.

Та вона, мабуть пізнала, що діється зі мною і, віддавши мене Вадимові, пішла швидко до кухні. Коли за нею замкнулися двері, я, сміючись, докоряв Вадимові.

— Чому ти, старий, не сказав мені, що Ляриса така красуня? Я прямо здурнів, побачивши її.

— А чи воно помогло б що? — відповів Вадим. — Ти був і є великий джигун і, коли побачиш гарну жінку, завжди туманієш, п'янієш із захоплення. Але, Владку, я люблю Лярису і вона мене любить, — закінчив поважно.

— Я знаю, друже, що ти любиш її, а що вона тебе любить, це ж ясне, як сонце. Та ж таких, як ти, небагато ходить по Божому світі.

**

Наша дружба перейшла у нову фазу. Давні пориви, міркування чи захоплення, словом, романтика юних років, лишилася не лише гарним, теплим спогадом. Все те дістяло у нас, набрало тривкої форми і знайшло вияв у спільній праці.

У нас не було ніяких розходжень, ми удвох пішли туди, де кожний день, кожна хвилина могли принести нам втрату волі, а то й життя. Революційна праця у підпіллі зв'язала нас сильніше, як спільно проведена молодість.

Я ніколи не повірив би, що нашу дружбу могло б щось знівечити. Я знов Вадима і знов себе. Ми, хоч різні у вдачі, були однакові у виконанні завдань. Ми доповнюю-

вали один одного. У нас не було ніяких таємниць і я був глибоко переконаний, що інакше не може бути. А однак...

Моя дружба з Вадимом зв'язала мене тісно з його дном. Я заходив туди радо і знаходив там не лише тепло родинного життя, а й мистецьку атмосферу. Ляриса чудово грала на фортепіані. Я ніколи не забуду тих чарівних вечорів, коли вона грала. Вона знала, що я люблю музику і залюбки грала для мене. Це були найкращі хвилини, коли я, сівши проти неї, дивився в її надхнене обличчя. Ніжні тони „Місячної Сонати” пестили мое вухо, а я, заслуханий у чудову гру Ляриси, леліяв фантастичні мрії. Про них ніхто не смів знати, ніхто! Я ховав їх глибоко в моїй душі, приираючи маску байдужості. Ніхто не знав, що діялось у моєму серці, ба, навіть я сам перед собою боявся признатися до почувань, що заволоділи мною. Я відчував, що непереможний чар Лярисиної краси й багатство її духа, поривають мене і беруть у полон мое серце.

Мені було совісно і я робив сам собі гіркі докори. Я бачив безнадійність моєї любові і знав, що ніколи не зраджу моєї дружби з Вадимом. Та що ж, коли я дивився у ширі Вадимові очі, мені ставало так соромно, так боліче, що, бувало, хотів крикнути вголос — „я зрадник!”

Я намагався здушити в собі цю пристрасть, що так підступно, без моєї волі, полонила мене, але дарма, — вона не вgasала, а навпаки жевріла, росла.

Я постановив занехати відвідування Ляриси. Та що ж... Кожний день, коли її не бачив, був мені такий пустий, як колос без зерна. І я знову приходив, знову дивився в її зелені очі, знову слухав її гру.

А все ж таки я перестав відвідувати Лярису.

Моя мати важко захворіла і я поїхав до неї. Мати хворіла всього кілька днів і мені довелося відпровадити її на вічний спочинок. Похоронивши матір, я мусів ще залишитися дома, щоб наладнати родинні справи. До Львова мені не було пощо вертатись, бо почалася війна і я пішов у повстанський загін. Незабаром я попав під більшевицьку зай-

манщину, але по кількох місяцях, на доручення Організації, я пішов за Сян і опинився в Krakovі.

В Krakovі я зустрічав Vadima і Lярису.

Vadim сердечно зрадів нашою зустріччю. Він був веселий, бадьорий. Novі події полонили його цілого і він з повною енергією кинувся у крутіж праці. Зате Lяриса була немов скощена квітка, — тиха, сумна. Vadim придбав для неї фортепіано і вона цілими днями грала. Коли ж я до них приходив, вона переставала грати, а я не смів і боявся її просити продовжати гру.

Mи удвох з Vadимом, мали багато роботи і часто пізно вночі працювали над складними плянами, чи полагоджували письма. Lяриса у той час сиділа мовчки в кутку кімнати, гаптуючи ніжне полотенце. Під північ складала поволі свою роботу і з тихим „добранич” відходила до своєї кімнати.

Я став ніби спокійніший. Я вперто переконував себе, я навіть вірив, що мені вдалося побороти любов до жінки моого друга.

Одного вечора ми удвох з Vadимом укладали дуже важкий і важкий маршрут через Сян, коли несподівано дзвінок телефону перервав нашу напружену працю. Vadима кликали до організаційної домівки. Я хотів іти з ним, але він не згодився на те.

— Hi, — сказав, — я швидко вернусь і будемо далі працювати. Чміль каже, що Ромко нагло захворів і треба когось іншого відправити завтра за Сян.

Коли Vadим пішов, мені прийшла думка, що Vadим сам вибереться завтра в дорогу. Завдання було дуже важке і коли не Ромко, то хіба Vadим або я могли б його виконати.

— Vadим? — думав я. — Hi. Він не може піти! Lяриса... я.

Hi!... — і я рішився.

— Так, я піду, — сказав я сам до себе.

Lяриса підвела на мене здивовано очі.

— Куди? — спитала.

Я, не відповівши їй, зателефонував до Чмеля, що я готовий завтра піти.

Ляриса зрозуміла в чому річ і коли я відійшов від телефону, вона стояла бліда біля стола.

— Ви хочете йти завтра за Сян? — спитала.

— Так, Лярисо, це вже рішене.

— Але ж це небезпечне!

— Воно не має значення. А врешті, коли не піду я, то піде Вадим, — відповів я спокійно.

Ляриса дивилась на мене так дуже сумно, а в її зелених очах був один великий докір.

— Так, я знаю... ви для Вадима і життя віддали б.

— О, так! Він мій найкращий друг!

Вона нічого не відповіла, лише якось сновидно сіла при фортепіані і почала грati „Місячну сонату”, якої я так давно вже не чув.

Я сидів мов приголомшений, не мав сили ворухнутися. У моїй свідомості перепліталися ніжні звуки сонати з тутгою за нездійсненими мріями. Ціла, здавалось приспана, пристрасть віджила в моєму серці і я зрозумів, як безмежно люблю Лярису. Я вибирався в дорогу, яка може буде останньою в моєму житті, лишаючи тут жінку, яка ніколи не знатиме про мою любов, а може і висміяла б мене, коли б знала.

Я не міг отрятися з моїх думок ще й тоді, коли прогунали останні акорди сонати.

Ляриса замкнула фортепіано. Я почув її легкі кроки недалеко мене і аж тоді підвівся з крісла.

Ляриса стояла проти мене і дивилася мені просто в очі. Вона була схвильована, у неї було видно очікування чогось, а дедалі вагання, та в один мент я почув, як її руки обійняли мою голову, а губи прилягли до моїх губ. Несвідомий, що роблю, я обійняв її і всією силою пригорнув до себе. Вічність чи хвилинка — не могли бути мірою того поцілунку.

Я очуняв аж тоді, коли Ляриса легко звільнилась з моїх обіймів.

— А тепер іди, — сказала тихо.
Не оглядаючись, я вийшов з кімнати.

**

До Krakова я вже не повернувся. Я лишився в краю, куди незадовго прийшли німці. Ляриси я не бачив, вона жила у батьків на селі.

Ми з Vadимом мусіли ховатися від німців і лише вряди-годи могли зустрічатися в законспірованій домівці. Коли почала творитись Повстанська Армія, ми зголосилися в її ряди. Vadим пішов до лісу, мене ж призначено лікарем у мандрівному амбулянсі.

Багато місяців я не бачив Vadима, аж раз, мій командир вручив мені записку від Vadима, в якій він просить мене негайно прибути. Я вибрався в дорогу з тривогою в душі. Я знов, що коли Vadим мене кличе, щось дуже важке йому трапилось. Воно так і було, та куди гірше, як я думав.

Vadима застав я на смертній постелі. В сутичці з німцями його смертельно поранено.

Мене завели в колибу, де був Vadим. Він лежав блідий, з виснаженим обличчям. Глибоко запалі очі, матово дивилися перед себе. Побачивши мене, він легко посміхнувся одним кутиком уст і, примкнувши очі, лежав тихо, ніби хотів набрати сили на розмову зі мною. Я взяв його суху від гарячки руку і чув, як його пальці стиснули мою долоню.

— Сідай, — шепнув, — і схилися, не можу голосно говорити.

Я вволив його волю.

— От, не поминула мене „кістлява” і наслала смертельну кулю, — намагався жартувати.

Я хотів заперечити, але він перервав.

— Облиш це, я не дитина, ще день, а може й менше і прийде кінець.

Хвилина мовчанки.

— Спасибі, що прибув. Я знат, що ти прийдеш, боявся лише, щоб не запізно... Я маю до тебе прохання.

Він заплющив очі і мовчки лежав добру хвилину.

В мені громадились думки, перескакуючи одна одну. Я не хотів бачити передсмертного тавра на Вадимовім обличчі. Мені пригадався той Вадим з давніх юних років, цей щирій друг і мені важко було повірити, що нас розділює навіки смерть.

Він хоче у мене чогось просити. Чого? Хіба я повинен у нього просити прощення. Але ж Вадим нічого не знає про мою любов до Ляриси! Я затаїв перед ним. Це була одинока моя таємниця перед Вадимом.

Вадимові пальці легко порушились у моїй долоні. Це вирвало мене з задуми.

— Влюдку, — почув я його голос, — у мене є прохання до тебе. Я хочу, щоб ти... щоб ти перший сповістив Лярису про мою смерть... і... і заопікуйся нею.

Я мовчав, я не знат, що сказати.

Вадим підвів на мене примерклі очі і не зводив їх з мене.

Я бачив, як важко приходило йому те все сказати і скільки ще сили волі було у нього, коли він так спокійно це говорив.

В моїй голові шуміло, а серце немов завмерло.

— Ну, що ж? — почув я його тихий голос. — Чи зможеш це зробити?

— Так, друже, — відповів я насилу, тихим голосом.

— Спасибіг, старий, я так і знат, ти ж мій друг.

Він замовк і лежав непорушно, легко віддихаючи. Його обличчя робило враження воскової маски, з таємною півусмішкою на вузьких устах. Я дивився на це обличчя і хотів конче з нього відгадати таємницю, яку мій друг заховав перед мною, цю єдину таємницю: чи знає він, що я люблю Лярису? Чи знає він, що лише ради нашої дружби я вбивав у собі цю нещасну любов? Чому він мені, саме мені віддає Лярису в опіку? Чи справді він знає?

— Я знаю, — шепнув Вадим тихо.

Я завмер.

— Я знаю, Влодку, чому ти тоді в Krakovі, перебіг мене і пішов за Сян, я знаю.

Він насилу розплющив очі і дивився на мене. Він довго дивився на мене, ніби читав у моїх очах. Що він у них побачив, я не знаю, але я завважив, як його погляд злагіднів і він легко, вибачливо посміхнувся, похитав головою.

— Я знаю, ти хотів... — його чоло на мить насупилося, та зараз же проясніло, — ...так, ти хотів рятувати мене від небезпеки... для... Ляриси.

Останнє слово, це був тихий шептіт, майже віддих.

Важко опали його вії на пригаслі очі, губи стягнулися в сувору гримасу і ціле обличчя ніби закам'яніло у вперту грізну маску. Смерть клала вже свою холодну руку на ці, дорогі мені риси, що у передсмерті перестали вже панувати над своїм виразом і відбили в собі цілу трагедію переживань моого друга.

Я бачив, як поволі розплি�вались усі борозни на його чолі і воно стало гладке, спокійне. Безвільно підвелись вії, а з під них поглянули тупим склом мертві вже очі. Лише губи лишились суворо затиснені.

Я замкнув очі моого друга на вічний спочинок.

**

Похоронивши Vadima, я негайно поїхав до Lяриси. Вона, побачивши неочікуваного гостя, спаленіла і хвилину не знала, що сказати. Та швидко запанувала над своїм схвилюванням і, привітавши мене сердечно, просила увійти в кімнату.

З усіх слів, які, ідучи до Lяриси, я придумав їй сказати, побачивши її, я не міг собі пригадати ні одного. Я сидів з пусткою в серці. Врешті Lяриса перебила мовчанку.

— Які добрі боги привели вас до мене?

— Вістка, яку я вам, Lярисо, привіз, не від добрих богів.

— В-а-д-и-м? — спитала протяжно.

— Так... згинув, — відповів я тихо.

Вона сполотніла. Не сказала ні слова, не плакала, не питала. Я розповів їй усе, що знат про останні дні її чоловіка.

Вона слухала мовчки і, коли я дивився на її непорушне обличчя, мені здавалось, що вона не чує моїх слів. Коли я замовк, вона підвелася і тихо підійшла до вікна.

Я дивився на неї. Проти мене стояла вільна вже жінка, яку любити не був би гріх. Я знат, що досить простягнути руку і вона піде зі мною.

Але ж я не зробив цього. Я не відчував уже любови до Ляриси, я чув дивну яловість у моїм серці.

Я дивився на Лярису, але не бачив її. Я бачив у моїй уяві, примерклі у передсмерті, очі моого друга, я чув його слова: „я знаю” і я зрозумів, що у хвилину конання Вадима, вмерла моя любов до його дружини.

Чудо

Світло малої лямпадки легко мерехтіло, кидаючи на стіни каплиці видовжену тінь ланцюжків, на яких із стелі звисала оливниця, з червоного скла. Багряний блиск розжевив ікони, додаючи святим постатям лагіднішого виразу, та барвив їхні шати ніби заграва соняшного сходу. Китиці штучних троянд на свічниках здавались ще червоніші, — тільки болісне обличчя Розп'ятого було, як завжди, бліде, бо хрест над вівтарем висів високо і промені лямпадки доходили туди прямо, а не крізь червоне скло. Лише вівтар і близькі ікони відбивали на собі світло оливної лямпадки, ціла ж каплиця потапала в сумерку.

Два ряди темних лавок розмежовані вузькою доріжкою так вузькою, що нею можна було пройти лише одинцем. Кам'яна сіра долівка холодом віяла, хоч на дворі царила тепла, липнева ніч.

Овальні вікна своєю ясністю пригадували, що там за мурами каплиці, сміється місяць-жартун, хоч туди, в нутро каплиці, він не заглядає. Може йому було моторошно зиркнути своїм цікавим оком на побут істот, що відреклися життя? А може й не цікаво, бо ж він стільки бачив і бачить радості кипучого життя, — він до мрії спонукує, ніч чарівною робить, — а тут у темних монастирських мурах ні кому снувати мрій, ні кому радіти дарами життя, — тут живуть не люди, а їхні тіні. А вони не цікаві місяцеві-жартунові.

Хоч до каплиці він не заглядав, але частенько доводилось йому, — щоб на мить спочити, — засвітити у малі віконця чернечих келій. І бувало, іноді якась тінь-постать безшлесно затрималась біля вікна, глянула на зоряне

небо, на місяць, та, зідхнувши, тихенько закривала завіскою вікно. А місяць мандрував собі далі, підбивався вгору, та, зачіпивши срібним промінням хрест на вершку каплиці, ішов вперед до живучого світа, лишаючи за собою тише і сумом окутаний монастир.

В монастирі була справжня тиша. Та не лише в самому чернечому приміщенні, ні, вона панувала довкруги його. Навіть дерева в саду не шепотіли шелестом листя. Така була тиха, спокійна ніч.

Черниці давно були вже в своїх келіях і хоч ні одній з них не приходив на очі сон, вони тихо спочивали, проганяючи молитвами настирливі думки-спогади минулого, чи мрії незнаного майбутнього.

**
*

Сестра Софія лежала хрестом на холодній долівці каплиці. Кожного вечора по спільній молитві вона ще довго тут лишалася сама, шукаючи в молитві того спокою, якого так прагнула її душа, — спокою небуття.

Коли десять років тому вбрала на себе чернечі ризи, вона знала, що мусить забути своє минуле, забути на завжди. І вона бажала цього. Ох, як бажала! Забути, все забути і з тихою резигнацією ждати на визволення від земних турбот.

Так, тепер уже ждати на визволення від земних турбот, але тоді, давно, — ох! В який одчай загнала її пережита трагедія.

А життя таке чудове було! Скільки щастя і радості воно їйдало. Юна молодість, краса, любов і цей превеликий дар Божий, що лише вибрані його дістають, — голос-спів, що хіба до солов'їного його рівняти. Тому то називали її не Сузі, а „соловій з над Тибру”. Своїм співом вона чарувала, добула славу, багатство, все, що тільки може життя дати своїм вибранцям. І його вона зустріла, — Джованні, що, закохавшись спершу в її співі, віддав їй свою гарячу любов... Пригорщами черпала славу, щастя...

Та от прийшла простуда, важка недуга голосових струн

і все пропало. Минули дні слави, щастя. Сузі, хоч знала від лікарів, що давній голос їй не вернеться, що це відспівана вже мелодія, жила надією, що це неправда і час вилікує недугу. Та коли зрозуміла, що втративши голос втратила теж його любов, попала в одчай. Життя втратило весь чар і Сузі, цей „соловій з-над Тибру”, задумала Тиброві віддати тіло знівеченого солов’я.

**

Прийшла до свідомості в незнаній скромній кімнатці. Не знала, що з нею сталося і де вона. Біля неї сиділа сестра черниця.

**

Мати-ігуменя, немолода вже людина, тримала в своїх долонях руку Сузі, та слухала мовчки її скарги. Гіркі слізози спливали з очей нещасної, а ігуменя дала їй час виплакати слізми все горе. Коли ж не стало вже сліз і Сузі лише час до часу схлипувала, мати ігуменя осушила дівчині очі, та ніжно тепло потішала її.

— Важке горе пережила ти, доню моя, та кожне горе має свій кінець. Коли Мадонна дозволила нам тебе врятувати від грішної смерті, вона врятує тебе і від твого горя. Лишися тут у нас, як довго схочеш. Молися і благай Розп’ятого і Мадонну, а вернеться до тебе спокій душі.

— Хіба чудо вернуло б його мені, — відповіла Сузі.

— Молитва чуда творить, дитино моя, треба лише мати віру правдиву, глибоку.

**

Врешті прийшов день, коли Сузі рішилася вдягнути чернечі ризи. Бо ж на світі нема для неї життя, а тут в монастирських мурах вона знайде цей спокій душі, який там на світі втратила.

І колишня Сузі перестала для світу існувати, а її місце зайняла сестра Софія.

Здавалося, що бажаний спокій приходить до неї і вона, відірвана від світа, забуде про все те, що таким глибоким змістом виповнювало її життя і стільки щасливих і радісних днів дарувало їй.

Та чи можна забути чар молодості? Цього не забути! І не диво. В Софії віджила свідомість, що теперішне — це самообман, бо ж і на мить не покинула її віра в те, що вернеться чар співу, що вернеться пропавший голос і вона, Сузі, засяє славою „солов'я з-над Тибуру”. Ще от-от і горло по трирічнім відпочинку видасть своїми струнами такі дзвінкі тони, що відгомін їх полине далеко поза монастирські мури, а вона, Софія, кине чернече життя і до давньої Сузі вернеться знову те, що минуло. Треба лише зачати співати.

До цього часу сестра Софія ні разу, навіть у каплиці, не пробувала заспівати хоча б і найлегшу пісню. У неї витворився якийсь комплекс страху. Якщо б спроба не вдалась, — це був би справжній кінець, а так жила ще надія. Та що ж, настирливі думки не дали довше ждати. Софія пішла далеко до саду і... заспівала. Але це не був спів „солов'я з-над Тибуру”. Ні!

І сестра Софія зрозуміла.

**

Пройшли преважкі роки, тим важчі, що без надії. Осталася одна-єдина молитва. І в ній Софія шукала порятунку з вірою, що станеться інше чудо і всі спомини минулого покинуть її, а прийде справжній спокій душі.

А душа її була немов розбита цінна ваза, що хоч і зліплені її черепки, але риси розбиття було таки видно. І крихкенька вона й слаба ждала чуда... спокою — небуття.

А чуда як не було, так не було. Пливли марно роки сірого чернечого життя. Минали вони, забираючи із собою молодість, красу, та не забрали споминів, не затерли їхньої свіжості.

Даремний був труд боротися з собою.

**

І сьогодні сестра Софія, як кожного вечора, лежить хрестом на холодній долівці каплиці.

Вже кілька місяців вона чується хворою. Сьогодні вранці так ослабла, що коли б сестра Ангелина не підтримала її, напевно впала б. Ігуменя хотіла привезти лікаря, але Софія впевнила, що вона здорована. Полежавши трохи в своїй келії, почула себе дещо краще і зараз же пішла до своєї праці.

Тепер вона, як кожного вечора, говорить на самоті з Богом.

Піднялась з долівки, сіла на лавці, скилила вниз голову і, заплющивши очі, відпочивала.

Світло лямпадки слабо мерехтіло.

Софія, відітхнувши глибоко, підвела очі і вдивлялась в ікону Богоматері. Її уста легко розхилились і з них линув тихий шепті.

— Твій Син терпів за нас усіх, а я за себе саму терпіти не вмію.

І знову вії закрили очі. Сиділа в задумі.

Сьогодні вона вже не протицить думкам. Навіщо противитись. Хай приходять. Вони теж від Бога. І так у неї не має вже сили прогнати думки-спомини.

— Хіба ж це гріх, що була у мене колись молодість, краса, слава? — Була любов, — ох, Джованні! — Це не гріх. Правда Мадонно?

Я молилася, бо так дуже вірила, що молитва створить чудо і верне мені мій голос-спів, а з ним і мого Джованні.

Чи це гріх, Мадонно?

І врешті я хотіла забути про все, щоб не мучити себе споминами, я благала Тебе, Мадонно, „дай мені силу забуття, щоб здавити біль моого серця”.

І я знаю, що я згрішила саме тоді, коли просила в Тебе сили забуття. Чи ж це не гріх забувати скарби життя, які Всевишній дарував мені?

— О, Мадонно, проси у Сина Твого простити мені мій гріх!

Сестра Софія перестала молитись.

В її вухах почали легко бреніти ніжні мелодії знаних арій-пісень. Широко відкритими очима дивилась перед собою. Зникло все, лише в яркім світлі жирандоль майоріли пестрі кімона Батерфлай і Сузукі і залунали звуки дуєту:

Твою дорогу встелять

Фіялки й туберози...

Софія підвелась і, несвідома, що робить, почала співати:

Геранії і вербени

Пахучих квітів чар.

Повні дзвінкі тони виповнили цілу каплицю.

Соловейко з-над Тибру вернувся... ожив.

Зникло яскраве світло. Мала лямпадка легко мерехтіла.

Софія стояла очарована з сяючим від щастя обличчям.

— Мадонно!

Впала на коліна.

— Аве Марія грація плена... — понеслося могутньою піснею.

Навіть місяць-жартун здивувався. Такого співу, тут ще ніколи не чув. Від зворушення аж поблід. Сонце, почувши таку красу звуку, протерло з просоння очі і рожевою загравою почало малювати далекий небосхил.

Розбуджений із сну черниці спішно увійшли до каплиці, звідки лунав янгольський спів. Нагло мелодія затихла.

Софія простягнула руки до сестер, немов хотіла встати з вколішок, але в ту ж мить звалилася на долівку. Перелякані черниці прибігли до Софії, намагаючись піднести її.

— Що сталося, Софіє? — спитала старенька мати ігуменя.

— Чудо! — прошептала Софія.

Мати-ігуменя ніжною долонею замкнула на вічний спокій очі „Солов'я з-над Тибру”.

Подзвінне

Не плач Рахиле...

Пронизливим, глухим гомоном, прорізав нічну тишу голос дзвона. Спершу коротким уривчастим звуком, дедалі щораз швидшим, аж вкінці злився в одностайний, ні то плач, ні то стогін.

Люди, зірвавшись зі сну, налякано дивились у шибки вікон. Чи не пожежу видзвонює старий дзвін? Та ні. В селі було темно, тихо, мертво так, як кожної ночі, відколи жах дійсности прогнав розспіваних хлопців і дівчат з вулиці, а кожен, хто жив, не мав відваги вийти з хати, коли останок присмерку поїдала темінь ночі.

А дзвін безупинно заводив... бам-бам... бам-бам...

Утік сон з очей. Прогнав його неспокій, непевність, жах.

— Коли б уже швидко настав день, то може й дізналися б, нащо оцей дзвін, — думають одні.

— Та коли б уже раз замовк, — думають другі. — Нащо його хovalи, рятували від німців? І так червоні не дають дзвонити. Вже більше року він мовчить, аж ось сьогодні...

Бам-бам-бам.. — не переставав дзвонити старий дзвін, та так якось сумно-сумно, так якось жалісно.

**
*

Стара Демчиха не переставала. Худими, жилавими руками потягала раз-у-раз вниз шнур і сама навіть не знала, де у неї взялося стільки сили. Та вона й так не знала, що діється з нею, чи довкруги неї. Вона була ніби ска-

м'яніла. Вона нічого не чула, навіть того лопоту серця, що здавалося розірве її сухі, запалі груди. Вона сприймала лише одну настирливу думку, що затрималась у її свідомості і якоюсь несамовитою силою штовхала її волю... дзвонити. Дзвонити за тих, що у них не було подзвінного.

Вона сперлася цілим тілом об широкий стовп і тягна з усієї сили грубий шнур.

На землі млявим блиском мерехтить світло невеличкої свічки, приліпленої до сухої, суковатої дошки. Примарою танцює по стінах дзвіниці тінь розгойданого дзвону, закриваючи раз-у-раз темною плямою малу, миршаву постать старої жінки. І примарою підносяться раз-у-раз вгору дві худі, спрацьовані руки, затримуючи у сціплених долонях невеличкий дрючик, прив'язаний при кінці дзвонового шнуря.

Маленьке, мерехтливе світло ліниво освітлює обличчя Демчихи, що у сутінку видається ще більш пооране борзами, ще більш бліде, аж синявою позначене, із ще більш запалими очима. Її обличчя, із непорушним зором зіниць, дивленим у темноту ночі, здавалося ніби мертвє, коли б не сухі губи, що безперервно щось шептали.

Бам-бам, бам-бам... — видзвонював дзвін і, розхвилюючи свій гомін щораз ширшими колами у безмірний простір, розносив з гомоном-голосом важкі слова, що іх шептали сухі губи старої жінки:

— За тебе, Василечку, за душеньку твою синоньку мій, за твої молоді роки, подзвінне даю. Ти ж мій найстарший був, ти ж розраду і поміч мені давав, коли не стало тата. От і взяли тебе ляхи прокляти!

Бам-бам... бам-бам.. — видзвонює дзвін картини, що ніби живі стали в очах Демчихи.

Дзвони дзвонять... Бог Предвічний... а далі вечір, піарубки і дівчата йдуть з колядкою. Василько між ними перший красунь. Як він виспівував! А як дівчата водили за ним очима! Та він і не дивився на них; йому не до дівчат! Він і заспівав і пожартував, та тут же і кинув усіх. Пішов

з егомостевим паническим. Вони вдвох завжди мали щось говорити.

У саму північ заголосили у дзвіниці всі дзвони. Люди вибігли з хат та скоро успокоїлись. Ніякої пожежі не було. Зате дізнались, що в цілім краю опівночі в церквах дзвонитимуть дзвони.

Вранці по цілому селі розкинено друковані папери. Василько вернувся пізно до хати, але зараз другої ночі взяли його. Взяли, щоб замучити, закатувати на смерть.

— Не вернувся ти до матінки старої, не вернувся на дідизну свою. Лише вістсільку принесли мені, що вбили тебе, Василечку мій, що вбили, бо не піддався ти, не зігнувся перед Іродовими синами!

І не задзвонили твоїй душечці, щоб легше їй було добитися до Бога... не задзвонили!

Бам-бам... бам-бам...

— За твою замучену душечку, синоньку мій!

Протяжно, сумно дзвонив старий дзвін.

— І за тебе, Степаночку мій, що так колись гордилася тобою! За гордоші мої забрав тебе Господь, ой за гордоші мої.

Ти вчений був, розумний... і невісточку-паню привів і онучат-паничіків мені дав! Ой раділа я тобою, раділа!

Хоч і паном ти був, та не погордив ти старою, простою мамою. Ни! Ти добрий був для мене, мій сину, ой добрий!

Яке ж тепеленьке було тоді літо, коли ти прибув до старої мами! І як весело ти збирався йти з косою на леваду! Та не дійшов ти до неї, бо вже за ворітами йимили тебе німаки. Ти лише оглянувся на мене та, посміхаючись, сказав: я швидко вернуся!

І не вернувся ти більше до мене старої, — ні до жінки, ні до діточок своїх. Сконав ти там за дротами залізними від кулі маленької! Не задзвонили й тобі, Степаночку мій, не задзвонили! Хіба прикладами дзвонили над тобою.

— Бам-бам-бам... — суворо гудів дзвін.

Судорогом здригалися стіни дзвіниці від того гомону,

що своїм ударом вибивало серце дзвона, передаючи стогін і біль матірного серця.

Демчиха витерла долонею піт з чола, відгортаючи з нього зліплене волосся, що, вирвавшись з під вилиннялої хустки, прилягло до спіtnілого тіла. Її очі спочили на мить на свічці, що доторяла вже до кінця. Щось заворушилося в її тупих очах, майнуло щось ніби блиск свідомості. Задрижали губи, опустились втомлено руки.

— Оой! — понеслося зойком із сухих губ старої матері.

— Оой! — рвалося з глибини зраненого серця.

Притих на хвилину гомін дзвона, звільнивши удари чавунного серця.

— I твоя свічечка доторяє вже, Ганусю! Оой!

I Демчиха рванула всією силою шнур. Загойдався раптово важкий дзвін і понісся його несамовитий голос, що неначе бив на тривогу.

— I за тебе, Ганусенько моя, за тебе, мізинчику мій!

— кричала, намагаючись заглушити голос дзвона і біль скривленого серця, стара мати.

— Рятувала я тебе, скривала по ночах, коли приходила ти із лісу на день-два додому. I мовчала я, як гріб, так як ти мене навчила й наказала. I хто зрадив тебе? Хто йшов за тобою, коли ти верталася сьогодні додому? Хто привзвав їх, червоних собак, щоб прийшли замучити тебе? Проклін хай впаде на них! Мій матірний проклін!

— Не встигла ти спочити із дороги, коли прийшли червоні чорти, взяли тебе із хати, затягли на силу до клуні...

— Оой! — стогнала зболіла мати. — Оой! Доню моя нещасна! Лежиш ти там у клуні на току, вся скривавлена, сама без нікого, лише свічечку я засвітила біля твоєї голівоньки і русу косу розплела я тобі, ніби під вінець, і руки на грудях скрестила. А сама я, матінка твоя, пішла твоїй душечці дзвонити, і братів твоїх рідних згадати, приввати, і сповістити їм, що вже всі разом будете, всі троє, бо лише стільки я вас мала!

Бам-бам-бам...

— І ще на проклін задзвоню, на проклін вбивникам вашим. Щоб той голос ішов за ними ціле їх життя, щоб не дав їм спокою ні в день, ні в ночі. Щоб по них ніхто не задзвонив, ніколи, щоб їх душа не дісталася подзвінного.

Опустилися зомлілі руки, знеможено осунулась стара Демчиха на землю, та, взявши в долоні зболілу голову, хитала нею непритомно.

— Хотіли б ви кляті, щоб я плакала?! Гей! Не побачите ви того! Нема мені чого плакати, ой ні! Бо на вас, кляті, прийде кара Божа, прийде помста! Ще не всіх ви мені вбили, ні! Є ще мої внуки, вони десь там у далекім світі, за горами, за морами. Але вони вернуться, ой, вернуться, вони пімстяться на вас, вони покарають вас!

Поволі перестав хитатися великий дзвін, поволі стихав гомін його звуку, вкінці повис він без руху. І не ворохнувся навіть тоді, коли на кінці села спалахнула вогнем Демчишина клуня, і коли від догарка свічки загорілися сухі дошки дзвіниці, зайняли полум'ям одяг Демчихи і стрілкуватими язиками обняли спижеве тіло дзвона...

Замість вступу
Ліс
Мементо
Прокурор Найда
Дурний Федьо
Юда
Немезіс
Злідні ізгойів:
Плащаниця
Самота
Перміт
Чар-зілля
У мене був сердечний
Чудо
Подзвінне

З М И С Т

	7
	9
	13
	25
	41
	56
	79
	93
	97
	101
	105
друг	112
	123
	129

